

Eric Hobsbawm

Socialismens död

Utdrag ur boken *Ytterligheternas tidsålder* (kapitel 16), där Hobsbawm diskuterar Sovjetunionens sammanbrott och kapitalismens återupprättande i Kina, Sovjet och Östblocket.

I (Kina)

I ett visst socialistiskt land var man på 1970-talet ovanligt oroad över sin relativa ekonomiska underutveckling, om inte annat för att grannen Japan var det mest iögonfallande framgångsrika av de kapitalistiska länderna. Den kinesiska kommunismen kan inte helt enkelt betraktas som en variant av den sovjetiska kommunismen och än mindre som en del av det sovjetiska satellitsystemet. Om inte annat segrade den i ett land med mycket större befolkning än Sovjetunionen, eller något annat land för den delen. Även om man tar hänsyn den kinesiska befolkningsstatistikens osäkerhet var ungefär var femte människa kines och bodde på fastlandet. (Det fanns även kinesiska kolonier av avsevärd storlek i östra och sydöstra Asien.) Dessutom var Kina inte bara etniskt sett långt homogenera än de flesta andra länder — runt 94 procent av befolkningen var Hankineser — utan hade också utgjort en enda, om än stundom splittrad politisk enhet i förmodligen minst tvåusen år. Än mer relevant är att de kinesiska kejsarna, och förmodligen majoriteten av dem av deras undersåtar som hade någon syn på saken, under större delen av dessa tvåusen år hade betraktat Kina som världscivilisationens centrum och förebild. *Alla* andra länder där kommunistiska regimer segrade, från och med Sovjetunionen och med bara smärre undantag, var och ansåg sig vara kulturellt efterblivna och marginella i förhållande till något mer utvecklat och paradigmiskt civilisationscentrum. Själva den högljuddhet med vilken Sovjetunionen under Stalintiden hävdade sin frihet från intellektuellt och tekniskt beroende av Väst och påstod sig ha stått för alla viktigare uppfinningar från telefonen till flygplanet, var i sig ett talande symptom på detta mindervärdeskomplex.¹

Helt annorlunda förhöll det sig i Kina, där man med all rätt betraktade sin klassiska civilisation och konst, sitt skriftspråk och sociala värdesystem, som en erkänd inspirationskälla och förebild för andra — inte minst för just Japan. Man hade förvisso ingen som helst känsla av intellektuell eller kulturell underlägsenhet, varken kollektivt eller med avseende på hur de individuella kineserna kunde mäta sig med andra folk. Själva faktum att Kina inte hade några grannar som på något sätt kunde hota landet och att man sedan man hade lagt sig till med skjutvapen inte längre haft några problem med att mota bort barbarerna från sina gränser, bekräftade denna känsla av överlägsenhet, som i sin tur innebar att kejsardömet var helt oförberett på den västeuropeiska, imperialistiska expansionen. Kinas teknologiska underlägsenhet, som bara blev alltför uppenbar på 1800-talet eftersom den tog sig uttryck i en militär underlägsenhet, berodde inte på brist på teknisk förmåga eller utbildning utan just på denna känsla av självtillräcklighet och självförtroende i den traditionella kinesiska civilisationen. Därför drog man sig för att göra vad japanerna gjorde efter Meijirestaurationen 1868: kasta sig in i ”moderniseringen” genom att anamma de europeiska modellerna i stor skala. Detta kunde man bara göra på ruinerna av det uråldriga kinesiska kejsardömet, den gamla civilisationens beskyddare, och efter en samhällsomvälvning som på samma gång var en kulturrevolution, riktad mot det konfucianska systemet.

Den kinesiska kommunismen var alltså både social och, om ordet tillåts, nationell. Det sociala

¹ De ryska intellektuella och vetenskapliga prestationerna mellan c:a 1830 och 1930 var verkligen imponerande och inbegrep vissa anmärkningsvärda tekniska innovationer som till följd av landets efterblivenhet sällan kunde utvecklas ekonomiskt. Men några få ryssars lysande begåvning och ställning i världen framhäver bara Rysslands underlägsenhet under Väst i stort.

sprängstoff som antändes i kommunistrevolutionen var det förskräckliga armod och förtryck det kinesiska folket levde i. Först antändes det bland arbetarmassorna i de stora kuststäderna i mellersta och södra Kina, som var enklaver under utländsk, imperialistisk kontroll och ibland med modern industri — Shanghai, Kanton, Hong Kong — och längre fram bland bönderna, som utgjorde go procent av landets väldiga befolkning. Deras levnadsvillkor var till och med långt värre än de kinesiska stadsbornas, vars konsumtion per capita var ungefär två och en halv gånger så hög. Blotta omfattningen av den kinesiska fattigdomen är svår att föreställa sig för västeuropeiska läsare. Vid tidpunkten för det kommunistiska maktövertagandet levde den genomsnittlige kinesen i princip på ett halvt kilo ris eller spannmål om dagen och konsumerade strax under 80 gram te *om året* (data från 1952). Han eller hon skaffade sig ett par nya skor ungefär vart femte år (*China Statistics*, 1989, tabell 3.1, 15.2, 15.5).

Det nationalistiska inslaget i den kinesiska kommunismen fungerade både via de intellektuella av över- och medelklassursprung, som stod för större delen av ledarskapet i alla politiska rörelser i det kinesiska 1900-talet, och genom den känsla som säkerligen var utbredd bland de kinesiska massorna av att de utländska barbarerna inte hade något gott i sinnet för de kinesiska privatpersoner som de hade att göra med, eller för Kina i sin helhet. Eftersom Kina sedan mitten av 1800-talet hade angripits, besegrats, delats och exploaterats av varje utländsk stat som befann sig inom räckhåll var detta antagande inte obefogat. Stora anti-imperialistiska rörelser med en traditionell ideologi var redan välkända fenomen före det kinesiska kejsardömets fall, t ex det så kallade Boxarupproret 1900. Det råder föga tvivel om att det var motståndet mot den japanska erövringen av Kina som förvandlade de kinesiska kommunisterna från en besegrad grupp av agitatorer, vilket de var i mitten av 1930-talet, till ledare och representanter för hela det kinesiska folket. Det faktum att de också krävde emancipation av de kinesiska fattiga innebar att deras uppmaning till nationell befrielse och pånyttfödelse lät än mer övertygande för (de huvudsakligen rurala) massorna.

Därigenom hade de ett övertag över sina rivaler, det äldre Kuomintangpartiet [Gumintang] som hade försökt återuppbygga en enad, stark kinesisk republik på de krigsherredominerade spillrorna av det kinesiska kejsardömet efter dess fall 1911. De båda partiernas kortsiktiga mål verkade inte oförenliga, båda hade sin politiska bas i de mer avancerade städerna i Sydkina (där Republiken hade sin huvudstad) och deras ledarskap bestod av i stort sett samma sorts utbildade elit, med hänsyn tagen till en viss vinkling mot affärsmän i det ena och mot bönder och arbetare i det andra. I båda fanns till exempel praktiskt taget samma andel män som kom ur den traditionella godsägarklassen och den lärda klassen, det kejsrerliga Kinas elit, även om kommunisterna tenderade att ha fler ledare med högre utbildning av västerländskt snitt (North/Pool, 1966, s. 378-82). Båda rörelserna härstammade ur 1900-talets antiimperialistiska rörelse, förstärkt av ”majrörelsen”, det nationella upproret bland studenter och lärare i Peking efter 1919. Sun Yat-sen, Kuomintangs ledare, var en patriot, demokrat och socialist som vände sig till Sovjetryssland — den enda revolutionära och antiimperialistiska makten — för råd och stöd och ansåg att den bolsjevikiska modellen med ett enda, statsbärande parti lämpade sig bättre för hans syften än den västerländska modellen. I själva verket blev kommunisterna en viktigare kraft främst tack vare denna sovjetiska förbindelse som innebar att de kunde integreras i den officiella nationaliströrelsen och efter Suns död 1925 deltaga i den stora nordliga framryckning varigenom Republiken utvidgade sitt inflytande till den hälften av Kina som den inte redan behärskade. Suns efterträdare, Chiang Kai-shek (1897-1975), lyckades aldrig få fullständig kontroll över landet, men han bröt med ryssarna 1927 och slog ner kommunisterna som på den tiden hade sitt viktigaste stöd i städernas lilla arbetarklass.

Kommunisterna, som tvingades inrikta sig i första hand på landsbygden, utkämpade nu ett bondebaserat gerillakrig mot Kuomintang, på det hela taget utan större framgång — vilket inte minst berodde på deras egen splittring och förvirring och avståndet mellan Moskva och den kinesiska vardagen. 1934 tvingades deras armé retirera i den heroiska ”Långa marschen”

till ett avlägset hörn långt uppe i nordväst. Denna händelseutveckling fick till följd att Mao Zedong, som länge hade förespråkade den rurala strategin, blev Kommunistpartiets oomstridda ledare i exilen i Yenan, men tycktes inte ge kommunisterna några omedelbara utsikter till landvinningar. Tvärtom utvidgade Kuomintang stadigt sin kontroll över större delen av landet fram till den japanska invasionen 1937.

Men Kuomintangens brist på äkta masstöd bland kineserna, liksom det faktum att partiet övergav det revolutionära projektet som på samma gång var ett moderniserings- och återuppbyggnadsprojekt, innebar att de inte kunde mäta sig med sina kommunistiska rivaler. Chiang Kaishek blev aldrig någon Atatürk — ledaren för en annan moderniserande, anti-imperialistisk, nationalistisk revolution som kom att sluta fred med den unga Sovjetrepubliken och utnyttja de inhemska kommunisterna för sina egna syften för att sedan vända dem ryggen, dock mindre högljutt än Chiang. Liksom Atatürk hade Chiang Kai-shek en armé, men det var ingen armé med någon patriotisk lojalitet och än mindre med de kommunistiska truppernas revolutionära moral, utan en styrka som hade rekryterats bland män för vilka uniformen och geväret i svåra och socialt oroliga tider var det bästa sättet att hanka sig fram och som leddes av officerare som visste — liksom Mao Zedong själv — att makt liksom pengar och rikedom i sådana tider kom ur gevärspipan. Chiang fann en hel del stöd i städernas medelklass och kanske än mer bland de rika utlandskineserna, men 90 procent av folket och nästan hela landets territorium låg utanför städerna och behärskades, i den mån det alls behärskades, av lokala bemärkta och starka män, från krigsherrarna med sina beväpnade män till jordägarfamiljerna och de överlevande från den kejsarliga maktapparaten, som Kuomintang hade försonat sig med. När japanerna satte sig före att erövra Kina på allvar kunde Kuomintangens armé inte hindra dem att nästan genast inta kuststäderna där partiets verkliga styrka låg. I resten av Kina blev de vad de alltid potentiellt hade varit, en i raden av korrumpade regimer av jordägare och krigsherrar som i bästa fall gjorde klen motstånd mot japanerna. Under tiden uppbyggde kommunisterna ett effektivt massmotstånd mot japanerna i de ockuperade områdena. När de [kommunisterna] tog makten i Kina 1949 efter att nästan föraktfullt ha svept Guomindangs styrkor åt sidan i ett kort inbördeskrig, var de för alla utom för de flyende resterna av Guomindangregimen Kinas lagliga regering, de kejsarliga dynastiernas sanna arvtagare efter ett fyrtioårigt interregnum. Och det var desto lättare för dem att bli accepterade i den rollen eftersom de var ett marxist-leninistiskt parti med ett sådant erfarenheter och därför kunde skapa en riksomfattande, disciplinerad organisation som förde ut regeringens politik från centrum till de avlägsnaste byarna i det jättelika landet — vilket ett riktigt kejsardöme enligt de flesta kineser borde göra. *Organisation* snarare än doktrin var den leninistiska bolsjevismens viktigaste bidrag till att förändra världen.

Men kommunisterna var naturligtvis mer än ett pånyttfött kejsardöme, även om de utan tvivel drog nytta av den långa kontinuiteten i den kinesiska historien som både bestämde hur vanliga kineser förhöll sig till en regering som åtnjöt "himlens mandat" och hur de som styrde Kina betraktade sitt uppdrag. Det finns inget annat land där man i politiska debatter inom ett kommunistiskt system kunde hänvisa till vad en lojal mandarin hade sagt till Mingkejsaren Chia-ching på 1500-talet². Det var detta en cynisk gammal Kinakännare — Londontidningen *Times* korrespondent — menade på 1950-talet när han chockerade sina åhörare, bland annat författaren själv, genom att hävda att det inte skulle finnas kvar någon kommunism på 2000-talet utom i Kina, där den skulle överleva som den nationella ideologin. För de flesta kineser var detta en revolution som i första hand var en restauration: av ordning och fred, av välfärd, av ett statskick med ämbetsmän som åberopade sig på prejudikat från Tangdynastin, av det stora kejsardömet och den stora civilisationens stolthet.

² Jfr artikeln "Hai Rui klandrar kejsaren" i *Folkets dagblad* 1959. Samme författare (Wu Han) författade 1960 librettot till en klassisk Pekingopera, Hai Ruis avsked, som några år senare var den händelse som utlöste "kultur-revolutionen" (Leys, 1977, s. 30, 34).

Och under de första åren var det just detta de flesta kineser tyckte sig få. Böndernas spannmålsproduktion steg med mer än 70 procent mellan 1949 och 1956 (*China Statistics*, 1989, s. 165), förmodligen beroende på att de fortfarande lämnades i stort sett i fred, och även om Kinas intervention i Koreakriget 1950-52 orsakade en allvarlig panik väckte den kinesiska kommunistarméns förmåga att först besegra det mäktiga USA och sedan hålla det stängna automatiskt beundran. Planering för utveckling av industri och utbildning inleddes i början av 1950-talet. Men mycket snart kom den nya Folkrepubliken under den nu obestridda och obestridbara ledaren Mao att uppleva två decennier av i huvudsak självförvållade katastrofer som den store rorsmannen orsakade. Från och med 1956 ledde de hastigt försämrade relationerna med Sovjetunionen, som 1960 kulminerade med den högljudda brytningen mellan de båda kommunistmakterna, till att Moskva drog tillbaka viktigt tekniskt och annat materiellt bistånd. Detta var emellertid snarare en komplikation än den främsta orsaken till det kinesiska folkets Golgatavandring som markerades av de tre viktigaste korsvägsstationerna: den ytterst snabba kollektiviseringen av småbruken 1955-57, ”Det stora språnget” inom industrin 1958, som följdes av den stora hungersnöden 1959-61, förmodligen den värsta svältkatastrofen under 1900-talet³, och den tioåriga ”kulturrevolutionen” som upphörde efter Maos död 1976.

Det anses allmänt att dessa katastrofala djupdykningar först och främst förorsakades av Mao, vars politiska linje ofta hälsades med olust i partiets ledarskap och ibland — inte minst i fråga om ”Det stora språnget” — med ett öppet motstånd som han bara kunde besegra genom att dra igång ”kulturrevolutionen”. Men katastroferna är omöjliga att begripa om man inte tar hänsyn till egenheterna hos den kinesiska kommunismen, till vars språkrör Mao utnämnde sig själv. Till skillnad från den ryska kommunismen hade den kinesiska så gott som ingen direkt förbindelse med Marx och marxismen. Den var en rörelse från tiden efter 1917 och kom fram till Marx via Lenin, eller rättare sagt via Stalins ”marxism-leninism”. Mao tycks ha skaffat sig så gott som hela sin kunskap om marxistisk teori ur det stalinistiska verket *Sovjetunionens kommunistiska partis[b] historia: Kortfattad kurs* från 1939 [1938]. Men under den marxist-leninistiska ytan låg en högst kinesisk utopism — och detta var mycket uppenbart vad gäller Mao personligen som aldrig hade varit utanför Kina innan han blev statsöverhuvud och vars intellektuella mognad var en rent inhemsk produkt. Utopismen hade naturligtvis beröringspunkter med marxismen: alla socialrevolutionära utopier har något gemensamt och Mao tog säkert helt uppriktigt fasta på de sidor hos Marx och Lenin som passade ihop med hans egen vision och använde dem för att underbygga den. Men hans syn på idealsamhället som skulle hållas samman av ett totalt samförstånd och där, som det har sagts, ”individens totala självförnekelse och totala uppgående i kollektivet [är] det högsta goda... ett slags kollektivistisk mysticism”, går stick i stäv mot den klassiska marxismen som åtminstone i teorin och som sitt slutliga mål föreställde sig individens totala befrielse och självförverkligande (Schwartz, 1966). Det karakteristiska eftertrycket på andens förmåga att förverkliga idealsamhället genom att omdana människan tar visserligen fasta på Lenins och längre fram Stalins tro på den medvetna handlingen och det ideella arbetet men går mycket längre än så. Trots all sin tro på den politiska handlingens och det politiska beslutets betydelse tappade Lenin aldrig ur sikte — hur skulle han ha kunnat göra det? — det faktum att de materiella villkoren sätter snäva ramar för handlingens effektivitet, och själve Stalin erkände att det fanns vissa gränser för hans makt. Men utan tron på att ”subjektiva krafter” var allsmäktiga, att människan kunde försätta berg och ta himlen med storm om hon ville, skulle de vansinniga inslagen i Det stora språnget vara otänkbara. Experter talade om vad som kunde och inte kunde göras, men det var bara den

³ Enligt den officiella kinesiska statistiken hade landet 672,07 miljoner invånare år 1959. Hade den naturliga befolkningstillväxten från de föregående sju åren, dvs. minst 20 per 1.000 om året (eller närmare bestämt ett genomsnitt av 25,7 per 1.000) fortsatt skulle man kunna räkna med att Kinas befolkning 1961 skulle ha varit 699 miljoner. I själva verket var den 658,59 miljoner, dvs. 40 miljoner färre än man kunde ha väntat sig (*China Statistics*, 1989, tabell T 3.1 T 3.2).

revolutionära glöden som kunde övervinna alla materiella hinder och tanken som kunde förändra materien. Att vara ”röd” var alltså inte bara viktigare än att vara expert, det var ett alternativ till det. 1958 skulle en samstämd våg av entusiasm industrialisera Kina genast, hoppa över tidsåldrarna och in i framtiden när kommunismen genast skulle träda i full kraft. De oräkneliga små enkla ugnar på bakgårdarna med vars hjälp Kina skulle fördubbla sin stålproduktion på ett år — och faktiskt mer än trefaldigade den före 1960, innan den sjönk igen 1962 till mindre än den hade varit före. Det stora språnget — stod för den ena sidan av omvandlingen. De 24.000 ”folkkommunerna” av bönder som inrättades på så kort tid som två månader 1958, står för den andra sidan. De var totalt kommunistiska, inte bara i den bemärkelsen att alla sidor av bondelivet kollektiviserades, även familjelivet — gemensamma daghem och matsalar som befriade kvinnorna från hushållsarbetet och barnomsorgen så att de kunde skickas ut i regementen på åkrarna — utan också i den bemärkelsen att de gratis tillhandahöll sex bastjänster som skulle göra löner och penninginkomster obehövliga. De sex tjänsterna var mat, sjukvård, utbildning, begravningar, hårklippningar och biografier. Detta fungerade självfallet inte. Inom några månader hade passivt motstånd tvingat regimen att överge de mer extrema sidorna av systemet, dock inte innan de (liksom Stalins kollektiviseringskampanj) med benäget bistånd från naturen hade orsakat hungersnöden 1960-61.

Denna övertygelse om viljans makt att förändra grundade sig på sätt och vis på en mer specifik åsikt hos Mao, hans tro att ”folket” var berett att förändras och alltså deltaga kreativt och med hela den traditionella kinesiska intelligensen och rådigheten, i den stora frammarschen. Det var en konstnär i grund och botten romantiska åskådning, om än inte någon vidare framstående konstnär, enligt dem som kan bedöma den poesi och kalligrafi han tyckte om att skriva. (”Inte lika dåligt som Hitlers måleri men inte lika bra som Churchills”, enligt den brittiske orientalist Arthur Waley, som använde måleriet som analogi till poesin.) Denna övertygelse fick honom att strunta i de skeptiska och realistiska råden från andra kommunistiska ledare och uppmana den gamla elitens intellektuella att frikostigt bidra med sina gåvor i ”de hundra blommornas kampanj” 1956-57, eftersom han utgick från att revolutionen, eller kanske han själv personligen, redan hade förändrat dem. (”Låt hundra blommor blomma, låt hundra tankeskolor tävla.”) När detta utbrott av fritt tänkande, såsom mindre inspirerade kamrater hade förutspått, visade sig brista i samstämmig entusiasm för den nya ordningen, bekräftades Maos medfödda misstro mot de intellektuella som sådana, en misstro som skulle ta sig spektakulära uttryck under den tio år långa Kulturrevolutionen när den högre utbildningen praktiskt taget helt upphörde och de intellektuella som redan fanns omskolades i massiv skala med hjälp av tvångsmässigt kroppsarbete på landsbygden⁴. Maos förtroende för bönderna, som uppmanades lösa alla produktionsproblem under det stora språngets dagar enligt principen ”låt alla skolor [dvs. av lokala erfarenheter] tävla”, rubbades emellertid inte. Mao var nämligen — och detta var ännu en sida av hans tänkande som stödde sig på det han tolkade in i den marxistiska dialektiken — bergfast övertygad om att kamp, konflikt och starka motsättningar var av oundgänglig betydelse, inte bara för livet utan också för att förhindra ett återfall till det tillstånd det gamla kinesiska samhället hade befunnit sig i där själva hävdandet av oföränderlig kontinuitet och harmoni var en svaghet. Revolutionen, själva kommunismen, kunde bara räddas undan en degeneration till stagnation av en ständigt förnyad kamp. Revolutionen fick aldrig upphöra.

Det säregna med den maoistiska politiken var att den var ”på en och samma gång en extrem form av modernisering och en partiell återgång till traditionella mönster”, mönster som den faktiskt i stor utsträckning litade till, för det gamla kinesiska kejsardömet kännetecknades

⁴ 1970 fanns det sammanlagt 48.000 studenter på alla Kinas ”institut för högre utbildning”, på landets tekniska skolor (1969) fanns det 23.000 och på lärarseminarierna (1969) 15.000. Bristen på uppgifter om forskarstudenter antyder att några sådana över huvud taget inte fanns. 1970 började inte fler än 4.260 ungdomar studera naturvetenskap på instituten för högre utbildning och så få som 90 började studera samhällsvetenskap. Detta i ett land som på den tiden hade 830 miljoner invånare (*China Statistics*, tabell T17.4, T17.8, T17.10).

åtminstone under de perioder då kejsarens makt var stark och säker och därför legitim, av härskarens envælde och undersåtarnas underkastelse och lydnad (Hu, 1966, s. 241). Blotta faktum att 84 procent av de kinesiska bondehushållen stillatigande hade funnit sig i att bli kollektiviserade på ett enda år (1956), tydligen utan några av de konsekvenser den sovjetiska kollektiviseringskampanjen fick, talar för sig självt. Den första, ovillkorliga prioriteten var industrialiseringen som följde den sovjetiska modellen med tyngdpunkten på den tunga industrin. De blodiga absurditeterna från det stora språngets dagar berodde först och främst på övertygelsen, som den kinesiska regimen delade med den sovjetiska, att jordbruket både måste underhålla industrialiseringen och sig självt utan att några resurser avleddes från industrin till jordbruket. Detta betydde i praktiken att ”moraliska” incitament fick ersätta ”materiella”, vilket i sin tur betydde att de nästan obegränsade mängder av mänsklig muskelkraft som fanns att tillgå i Kina fick ersätta den obefintliga teknologin. På samma gång förblev landsbygden basen i Maos system vilket den hade varit ända sedan gerillatiden, och det var också till landsbygden större delen av industrin lokaliserades i den kinesiska modellen, till skillnad från i den sovjetiska. Till skillnad från Sovjetunionen upplevde Kina ingen omfattande urbanisering på Maos tid. Det var först på 1980-talet som lantbornas andel av befolkningen sjönk under 80 procent.

Hur mycket vi än chockeras av resultaten av de tjugo åren av maoism med sin kombination av å ena sidan en omänsklighet och upplysningsfientlighet i stor skala och å andra sidan de surrealistiska och absurda anspråk som uppställdes för den gudomliga ledarens tankars räkning, får vi inte glömma bort att kineserna i jämförelse med de utarmade invånarna i tredje världen hade det gott ställt. I slutet av Maotiden låg den genomsnittliga kinesiska livsmedelskonsumtionen (mätt i kalorier) strax ovanför medianen för världens alla länder, ovanför siffran för 14 länder i Sydamerika, 38 i Afrika och ungefär mitt bland de asiatiska — långt ovanför alla länder i Syd- och Sydostasien utom Malaysia och Singapore (Taylor/Jodice, 1983, tabell 4.4). Förväntad återstående livslängd vid födseln steg från 35 år 1949 till 68 år 1982, framför allt tack vare en dramatisk och — bortsett från under hungersnödens år — kontinuerlig sänkning av mortaliteten (Liu, 1986, s. 323-24). Eftersom Kinas befolkning trots den stora hungersnöden steg från c:a 540 till c:a 950 miljoner mellan 1949 och Maos död måste ekonomin tydligen ha lyckats livnära dem — strax ovanför nivån från början av 1950-talet — och den förbättrade deras tillgång till kläder marginellt (*China Statistics*, tabell T15.1). Utbildningen, även den på grundskolenivå, blev visserligen lidande både under hungersnöden, då antalet elever sjönk med 25 miljoner, och under kulturrevolutionen, då det sjönk med 15 miljoner, men det går inte att förneka att det vid tidpunkten för Maos död var sex gånger så många barn som gick i grundskolan som det hade varit när han kom till makten — dvs. skolgången låg på 96 procent, att jämföra med under 50 procent så sent som 1952. Visserligen var fortfarande 1987 mer än en fjärdedel av folket över tolv års ålder analfabeter eller ”halvlitterata” — bland kvinnor var siffran hela 38 procent — men då får vi inte glömma att det är ovanligt svårt att lära sig att läsa och skriva på kinesiska och man kan inte räkna med att mer än en tämligen liten del av de 34 procent av folket som var födda före 1949 hade skaffat sig de färdigheterna fullt ut (*China Statistics*, s. 69, 70-72, 695). Kort sagt: även om resultaten från Maotiden kanske inte imponerar på skeptiskt inställda västerländska observatörer — det var många som inte var det minsta skeptiska — skulle de säkerligen ha tett sig imponerande för t ex indiska eller indonesiska observatörer och de kanske inte heller tedde sig så nedslående för de fyra femtedelar av kineserna som bodde isolerade på landsbygden och inte hade högre förväntningar än deras fäder hade haft.

Det gick dock inte att förneka att Kina internationellt sett hade tappat mark sedan revolutionen, inte minst i förhållande till sina ickekommunistiska grannar. Landets ekonomiska tillväxt per capita var visserligen imponerande under Maotiden (1960-75) men lägre än den var i Japan, Hong Kong, Singapore, Sydkorea och Taiwan — för att nämna de östasiatiska länder som kinesiska observatörer säkerligen höll ögonen på. Landets totala BNP må ha varit oerhört

stor, men den var bara jämförbar med Kanadas, mindre än Italiens och inte mer än en fjärdedel av Japans (Taylor/Jodice, tabell 3.5, 3.6). Den katastrofala sicksackkurs som den store rorsmannen hade satt sedan mitten av 1950-talet kunde inte ha fortsatt om inte Mao 1965 med militärens stöd hade dragit igång en anarkistisk, till en början studentledd rörelse av unga ”rödgården” mot partiets ledarskap, som i det tysta hade ställt honom i skuggan, och mot intellektuella av alla slag. Detta var den stora kulturrevolutionen som förhärjade Kina för en tid tills Mao kallade in armén för att återställa ordningen och märkte att han trots allt var tvungen att återupprätta något slags partikontroll. Mao hade emellertid uppenbarligen ena foten i graven och utan honom hade maoismen mycket litet äkta stöd. Den överlevde inte hans död 1976 och den nästan omedelbart följande arresteringen av ”De fyras gäng”, ultra-maoisterna som anfördes av ledarens änka, Jiang Qing. Under den pragmatiska Deng Xiaopings ledning slog man genast in på en ny kurs.

Lästips – mer om Kina

Maurice Meisner: [Maos Kina och efteråt](#),

II (Problemen hopas)

Dengs nya väg i Kina var det öppnaste offentliga erkännandet av att dramatiska förändringar i ”den reellt existerande” socialismens struktur var av nöden, men när 1970-talet lämnade plats för 1980-talet stod det alltmer klart att alla de socialistiska system som gjorde anspråk på att existera led av allvarliga brister. Avmattningen av den sovjetiska ekonomin var påtaglig. Tillväxten av nästan allt som mättes och kunde mätas sjönk stadigt från den ena femårsperioden till den andra efter 1970: bruttonationalprodukt, industriproduktion, livsmedelsproduktion, kapitalinvesteringar, arbetsproduktivitet, realinkomst per capita. Om ekonomin inte faktiskt gick kräftgång lunkade den fram sakta som en allt tröttare ox. Dessutom tycktes Sovjetunionen långt ifrån vara på väg att bli en av världshandelns industrijättar utan gick i stället tillbaka internationellt sett. 1960 hade landets främsta exportvaror varit maskiner, utrustning, transportmedel och metaller eller metallvaror, men 1985 litade landet för sin export främst (53 procent) till energi (dvs. olja och gas). Omvänt bestod nästan 60 procent av importen av maskiner, metaller etc. och av industrikonsumtionsvaror (SSSR, 1987, s. 15-17, 32-33). Landet hade blivit något i stil med en energiproducerande koloni till de mer utvecklade industriekonomierna — dvs. i praktiken främst sina egna europeiska satellitstater, framför allt Tjeckoslovakien och DDR, vars industrier kunde förlita sig på den obegränsade och kravlösa marknaden i Sovjetunionen och inte behövde göra särskilt mycket för att råda bot på sina egna brister⁵.

Under 1970-talet var det i själva verket inte bara tydligt att den ekonomiska tillväxten släpade efter, utan även att förbättringen av grundläggande sociala index som mortalitet hade upphört. Detta undergrävde kanske förtroendet för socialismen mer än något annat, för dess förmåga att förbättra vanligt folks liv genom ett större mått av social rättvisa berodde inte endast på dess förmåga att skapa större rikedom. Det faktum att förväntad återstående livslängd vid födseln i Sovjetunionen, Polen och Ungern i stort sett var oförändrad under de sista 20 åren före kommunismens fall — och faktiskt sjönk emellanåt — väckte allvarlig oro, för i de flesta andra länder fortsatte den att stiga (även på Kuba och i de asiatiska kommunistländer vi har

⁵ ”För dem som skötte den ekonomiska politiken på den tiden tedde sig den sovjetiska marknaden outtömlig och det verkade som om Sovjetunionen skulle förse dem med all den energi och alla de råvaror de behövde för en kontinuerlig, omfattande ekonomisk tillväxt” (D. Rosati och K. Mizsei, 1989, s. 10).

uppgifter för, bör påpekas). 1969 kunde österrikare, finnar och polacker räkna med att dö vid samma genomsnittliga ålder (70,1), men 1989 hade polackerna en medellivslängd som var ungefär fyra år kortare än österrikarnas och finnarnas. Detta kan ha hjälpt upp folkhälsan, som demograferna antydde, men bara för att folk som kunde ha hållits vid liv i de kapitalistiska länderna dog i de socialistiska (Riley, 1994 Reformvänner i Sovjetunionen och på annat håll underlät inte att notera dessa trender med allt större oro (World Bank Atlas, 1990, s. 6-9; World Tables, 1991, passim).

Vid ungefär samma tidpunkt återspeglades ett annat erkänt förfallssymptom i Sovjetunionen av uppkomsten av termen nomenklaturan (den tycks ha nått Väst via dissidentverk). Tidigare hade man utomlands betraktat officerskåren av partikadrer som stod för kommandosystemet i leninistiska stater med respekt och motvillig beundran, även om besegrade motståndare på hemmaplan, som trotskisterna och — i Jugoslavien — Milovan Djilas (Djilas, 1957), hade påpekat risken för byråkratisk degeneration och personlig korruption. På 1950-talet och så sent som på 1960-talet hade den allmänna inställningen i kommentarerna i Väst, och i synnerhet i USA, varit att själva hemligheten med kommunismens globala framryckningar var kommunistpartiernas organisationssystem med sina grupper av monolitiska, osjälviska kadrer som var lojalt (om än brutalt) inställda på att verkställa ”linjen” (Fainsod, 1956; Brzezinski, 1962; Duverger, 1972).

Å andra sidan började termen nomenklaturan, som hade varit praktiskt taget okänd före 1980 utom i det sovjetiska kommunistpartiets administrativa jargong, antyda just svagheter hos den egennyttiga partibyråkratin under Brezjnevtiden: en kombination av inkompetens och korruption. Och det blev faktiskt alltmer uppenbart att själva Sovjetunionen främst fungerade genom ett system av beskydd, nepotism och mutor.

Med undantag för i Ungern hade man i desperation efter Pragvåren givit upp i stort sett alla allvarligt menade försök att reformera de socialistiska ekonomierna i Europa. Vad beträffar de olika försöken att återgå till den gamla kommandoekonomin, antingen i den stalinistiska formen (som i Ceaușescus Rumänien) eller i en maoistisk form där ekonomiska incitament ersattes av ideellt arbete och förment moralisk iver (som på Fidel Castros Kuba), ju mindre man säger om dem desto bättre. Reformvännerna skulle komma att kalla Brezjnevtiden ”stagnationstiden”, framför allt därför att regimen hade givit upp försöken att på allvar reformera en ekonomi som synbarligen befann sig i nedgång. Det var enklare att köpa vete på världsmarknaden än att försöka råda bot på det sovjetiska jordbrukets tydligen allt sämre förmåga att föda Sovjetunionens folk. Det var lättare att smörja ekonomins rostiga motor med hjälp av ett universellt och allomfattande system för mutor och korruption än att rengöra och trimma den, för att inte tala om att byta ut den. Vem visste hur det skulle gå på lång sikt? På kort sikt tycktes det vara viktigare att göra konsumenterna nöjda, eller åtminstone hålla deras missnöje inom rimliga gränser. Därför hade förmodligen majoriteten av de sovjetiska medborgarna det bättre ställt eller ansåg sig ha det bättre ställt under den första hälften av 1970-talet än under någon annan period i mannaminne.

Problemet för ”den reellt existerande socialismen” i Europa var att socialismen nu, till skillnad från under mellankrigstiden då Sovjetunionen praktiskt taget hade stått utanför världsekonomin och därför varit immunt mot den stora depressionen, i allt högre grad blivit involverad i den och därför inte skyddades från 1970-talets chocker. Det är en historisk ironi att de ”realsocialistiska” ekonomierna i Europa och Sovjetunionen liksom i delar av tredje världen blev de verkliga offren för den kapitalistiska världsekonomis kris efter Guldåldern, medan de ”utvecklade marknadsekonomierna” visserligen skakades men ändå tog sig genom de svåra åren utan allvarligare problem, åtminstone fram till början av 1990-talet. Dessförinnan hade tillväxten i vissa länder, t ex Tyskland och Japan, knappt ens saktat av. ”Realsocialismen” konfronterades nu emellertid inte bara av sina egna alltmer olösliga systemproblem utan också av problemen i den föränderliga och oroliga världsekonomin som den var

allt mer integrerad i. Detta kan illustreras av ett tvetydigt exempel, den internationella oljekrisen som radikalt förändrade världens energimarknad efter 1973 — ett tvetydigt exempel då effekterna kunde ha blivit både negativa och positiva. Efter en kupp 1973 av de oljeproducerande ländernas kartell OPEC (Organization for Petrol-Exporting Countries) mer eller mindre fyrfaldigades oljepriset, som hade varit lågt och reellt sett faktiskt sjunkit sedan kriget, och så gott som trefaldigades igen i slutet av 1970-talet i efterdyningarna efter den iranska revolutionen. I verkligheten var fluktuationerna faktiskt än mer dramatiska: 1970 såldes olja för ett genomsnittspris om 2:53 dollar fatet, men i slutet av 1980-talet var ett fat värt runt 41 dollar.

Oljekrisen fick två till synes gynnsamma följder. För oljeproducenterna, av vilka Sovjetunionen råkade vara en av de viktigaste, förvandlades den svarta vätskan till guld. Det var som att få en garanterad vinstlott i veckan. Miljonerna vällde helt enkelt in utan att man behövde anstränga sig, vilket betydde att ekonomiska reformer kunde skjutas på framtiden och inom parentes att det blev möjligt för Sovjetunionen att betala sin snabbt växande import från den kapitalistiska Västvärlden genom att exportera energi. Mellan 1970 och 1980 steg den sovjetiska exporten till de ”utvecklade marknadsekonomierna” från strax under 19 procent till 32 procent av den totala exporten (SSSR, 1987, s. 32). Det har framkastats att det var denna enorma och oväntade guldgruva som frestade Brezjnevregimen att anta en mer aktiv utrikespolitik och tävla med USA i mitten av 1970-talet när den revolutionära oron åter svepte fram över tredje världen (se kapitel 15), liksom att slå in på självmordskursen att försöka komma ifatt de överlägsna amerikanerna i kapprustningen (Maksimenco, 1991).

Den andra till synes lyckliga följden av oljekrisen var den strida ström av dollar som nu flödade ur de mycket rika OPEC-länderna som oftast hade en mycket liten befolkning, oljedollar som fördelades av det internationella banksystemet i form av lån till alla som ville låna. Få utvecklingsländer motstod frestelsen att ta emot de miljoner som alltså trugades på dem, vilket skulle förorsaka skuldskrisen i början av 1980-talet. För de socialistiska länder som föll för frestelsen — främst Polen och Ungern — verkade lånen som en försynens skickelse som gjorde det möjligt för dem att betala för investeringar i en accelererande tillväxt och samtidigt höja folkets levnadsstandard.

Detta gjorde bara krisen på 1980-talet mer akut, för de socialistiska ekonomierna — och inte minst den slösaktiga polska — var för osmidiga för att använda resursinflödet produktivt. Det faktum att oljeförbrukningen i Västeuropa (1973-85) sjönk med 40 procent som en reaktion på prishöjningen, men bara med strax över 20 procent i Sovjetunionen och Östeuropa under samma period talar för sig självt (Köllö, 1990, s. 39). Det faktum att de sovjetiska produktionskostnaderna rakade i höjden, medan de rumänska oljefälten sinade, är en än mer dramatisk illustration av underlåtenheten att hushålla med energi. I början av 1980-talet upplevde Östeuropa en akut energikris som i sin tur ledde till brist på livsmedel och industrivaror (utom i länder som Ungern, där man skuldsatte sig än värre, drev upp inflationen och sänkte reallönerna). Sådant var läget när ”den reellt existerande socialismen” i Europa trädde in i det decennium som skulle visa sig bli dess sista. Det enda effektiva sättet att snabbt råda bot på en sådan kris var den traditionella stalinistiska metoden, med hjälp av strikta centralorder och restriktioner, åtminstone i de länder där den centrala planeringen fortfarande var i funktion (vilket den inte längre riktigt var i Ungern och Polen). Politiken hade framgång mellan 1981 och 1984. Skulden sjönk med 35-70 procent (utom i dessa båda länder), vilket rentav uppmuntrade till illusoriska förhoppningar om en återgång till en dynamisk ekonomisk tillväxt utan grundläggande reformer, vilket i sin tur ledde till ”ett stort språng bakåt till skuldskrisen och ytterligare försämringar av de ekonomiska utsikterna” (Köllö, s. 41). Det var i detta ögonblick Michail Sergejevitj Gorbatsjov blev Sovjetunionens ledare.

III (Östeuropa och Sovjet)

Här måste vi lämna ekonomin och gå tillbaka till politiken i ”den reellt existerande” socialismens länder, eftersom politiken på både hög och låg nivå skulle leda till det östeuropeiska och sovjetiska sammanbrottet 1989-91.

Politiskt sett var Östeuropa det sovjetiska systemets akilleshäla och Polen (samt i någon mån Ungern) dess mest sårbara punkt. Efter Prag-våren stod det som vi har sett klart att kommunistregimerna i satellitstaterna hade mist all verklig legitimitet i större delen av området⁶. De höll sig kvar vid makten med hjälp av statligt tvång, uppbackat av hotet om sovjetisk intervention, eller i bästa fall — som i Ungern — genom att bevilja medborgarna materiella villkor och en relativ frihet som gick långt utöver det östeuropeiska genomsnittet men som det blev omöjligt att vidmakthålla efter den ekonomiska krisen. Med ett undantag var emellertid inget allvarligt, organiserat, politiskt eller annat offentligt motstånd möjligt. I Polen samverkade tre faktorer till att skapa denna möjlighet. För det första förenades allmänna opinionen i landet inte bara av ogillandet av regimen utan av en antirysk (och antijudisk) och medvetet romersk-katolsk polsk nationalism; för det andra bevarade kyrkan en oberoende, rikstäckande organisation; och för det tredje hade arbetarklassen med jämna mellanrum sedan mitten av 1950-talet demonstrerat sin politiska makt med hjälp av stora strejker. Regimen hade sedan länge varit tvungen att stillsamt tolerera oppositionen eller till och med slå till reträtt inför den — som när strejkerna 1970 tvingade den dåvarande kommunistledaren att avgå — så länge oppositionen var oorganiserad, även om regeringens manöverutrymme därmed krympte riskabelt. Men från och med mitten av 1970-talet måste den ta itu med en politiskt organiserad fackföreningsrörelse som stöddes av en hjärntrust av politiskt sofistikerade, oppositionella intellektuella, främst före detta marxister, och samtidigt med en allt aggressivare kyrka, som uppmuntrades av att den förste polske påven i historien, Karol Wojtyła, (Johannes Paulus II) valdes 1978.

Fackföreningsrörelsen Solidaritets triumf 1980 då den framträdde som en i praktiken riksomfattande, öppen oppositionsrörelse med storstrejken som sitt vapen, underströk två förhållanden: att kommunistpartiets regim i Polen sjöng på sista versen, men också att regimen inte kunde störtas med hjälp av massagitation. 1981 kom kyrkan och staten i det tysta överens om att förebygga risken för ett sovjetiskt, militärt ingripande (som det fanns allvarliga planer på) genom att införa undantagstillstånd för ett par år under befälhavaren för försvarsmakten, som kunde göra trovärdiga anspråk på både kommunistisk och nationell legitimitet. Ordningen återställdes med små problem av polisen, snarare än av armén, men i praktiken hade regeringen, som lika litet som någonsin visste hur den skulle ta itu med de ekonomiska problemen, inget att sätta emot en opposition som fortsatte att existera som ett organiserat uttryck för den allmänna opinionen i landet. Antingen skulle ryssarna bestämma sig för att intervensera, eller också skulle regimen få lov att överge kommunistregimernas nyckelställning, enpartisystemet under ledning av det statsbärande partiet, dvs. abdikera, och detta förr snarare än senare. Men medan de övriga satellitregeringarna nervöst följde händelseförloppet och i de flesta fall förgäves försökte hindra sina folk att göra detsamma, framstod det allt tydligare att Sovjetunionen inte längre var berett att intervensera.

1985 hade en övertygad reformvän, Michail Gorbatjov, blivit vald till partisekreterare i det sovjetiska kommunistpartiet. Detta var ingen slump. Hade det inte varit för att den dödssjuke partisekreteraren och före detta chefen för säkerhetsapparaten Jurij Andropov (1914-84), som faktiskt låg bakom det definitiva brottet med Brezjnevepoken 1983, hade dött redan 1984 skulle förändringarnas tid ha varit inne ett eller ett par år tidigare. För alla andra kommunist-

⁶ De mindre utvecklade delarna av Balkan — Albanien, södra Jugoslavien, Bulgarien — är kanske ett undantag eftersom kommunisterna där vann de första flerpartivalen efter 1989. Även där blev emellertid systemets brister snart oförnekliga.

tiska regeringar, inom och utanför den sovjetiska sfären, var det helt uppenbart att större förändringar stod för dörren, även om det var högst ovisst, även för den nye partisekreteraren, vart de skulle leda.

Den tid av ”stagnation” (*zastoj*) som Gorbatjov fördömde hade i själva verket varit en tid av livlig politisk och kulturell jäsning i den sovjetiska eliten, som inte bara bestod av den relativt sett minimala gruppen av självvalda makthavare i kommunistpartiet i unionshierarkins topp, det enda ställe där reella politiska beslut fattades eller kunde fattas, utan även av den relativt sett enorma gruppen av utbildade och tekniskt yrkeskunniga medelklasspersoner, liksom av de företagsledare som faktiskt höll landet i gång: akademikerna, den tekniska intelligentsian, experterna och tjänstemännen av olika slag. På sätt och vis representerade Gorbatjov själv denna nya, utbildade kaderngeneration — han hade läst juridik, medan den klassiska vägen till toppen för de äldre, stalinistiska kadernerna hade gått (och anmärkningsvärt ofta fortfarande gick) från fabriksgolvet via en examen i teknik eller agronomi in i apparaten. Omfattningen av denna jäsning kan inte illustreras av den faktiska storleken på den grupp av offentliga dissidenter som nu framträdde — de var högst några hundra. Kritik och självkritik, antingen illegal eller halvlegal (genom inflytandet från modiga redaktörer för t ex den berömda ”tjocka tidskriften” *Novy Mir*) hade genomsyrat den kulturella miljön i storstäderna i Sovjetunionen under Brezjnevtiden och detta även i viktiga delar av partiet och staten, inte minst i säkerhets- och utrikestjänsterna. Den enorma och omedelbara responsen på Gorbatjovs uppmaning till glasnost (”öppenhet” eller ”genomskinlighet”) kan knappast förklaras på annat sätt.

Men gensvaret från de politiska och intellektuella skikten får inte betraktas som ett gensvar från den stora massan i Sovjetunionen. Till skillnad från folken i flertalet europeiska kommuniststater accepterade det sovjetiska folket regimen som legitim, om inte annat så för att det inte kände till eller kunde ha känt till någon annan (utom under den tyska ockupationen 1941-44, knappast något tilltalande alternativ). Varje ungrare som var över 60 år gammal 1990 hade något minne från ungdomen eller vuxenlivet av den förkommunistiska tiden, men ingen invånare i det ursprungliga Sovjetunionen under 88 års ålder kunde ha några sådana förstahandserfarenheter. Och om den sovjetiska statsledningen hade en obruten kontinuitet som sträckte sig tillbaka till slutet av inbördeskriget, hade själva landet en obruten, eller praktiskt taget obruten, kontinuitet som sträckte sig längre tillbaka ändå, bortsett från de territorier längs den västra gränsen som man hade lagt beslag på eller återtagit 1939-40. Sovjetunionen var det gamla tsardömet under ny ledning. Det var inom parentes därför det före slutet på 1980-talet inte förekom några allvarliga ansatser till politisk separatism någon annanstans än i de baltiska republikerna (som hade varit självständiga från 1918 till 1940), i västra Ukraina (som hade ingått i det habsburgska och inte det ryska väldet före 1918) och kanske i Bessarabien/ Moldavien (som hade tillhört Rumänien mellan 1918 och 1940). Och då förekom det ändå föga mer öppet motstånd i de baltiska staterna än i Ryssland (Lieven, 1993).

Till yttermera visso var den sovjetiska regimen inte bara en inhemsk produkt med inhemska rötter — med tiden kom själva partiet, som till en början hade varit så mycket starkare bland storryssarna än bland de övriga nationaliteterna, att rekrytera i stort sett samma andel från de europeiska och transkaukasiska republikerna — utan dessutom anpassade sig själva folket till regimen på ett sätt som var svårt att definiera, precis som regimen anpassade sig till folket. Som dissidenten och satirikern Zinovjev påpekade fanns det faktiskt en ”ny sovjetisk människa”, även om han (eller hon, i den mån hon nu beaktades vilket sällan var fallet) inte motsvarade sin officiella, offentliga bild bättre än något annat i Sovjetunionen. Han/hon kände sig hemmastadd i systemet (Zinovjev, 1979). Det försåg folk med ett garanterat levebröd och ett omfattande trygghetssystem på en blygsam men reell nivå, ett socialt och ekonomiskt sett jämlikt samhälle och åtminstone ett av socialismens traditionella mål, Paul Lafargues ”rätt till lättja” (Lafargue, 1883). Dessutom var Brezjnevtiden för de flesta

sovjetiska medborgare inte någon "stagnationstid" utan de bästa tider de och deras föräldrar, eller till och med farföräldrar, någonsin hade upplevt.

Inte undra på att de radikala reformvännerna stötte på motstånd från de sovjetiska människorna och inte bara från den sovjetiska byråkratin. Med en irriterad och antiplebejisk elitists karakteristiska tonfall skrev en av reformvännerna:

Vårt system har skapat en kategori individer som underhålls av samhället och är mer intresserade av att ta än av att ge. Detta är följderna av en politik av så kallad jämlikhet som... helt har genomsyrat det sovjetiska samhället... Det faktum att samhället delas i två delar, de som bestämmer och fördelar och de som beordras och tar emot, är en av de värsta bromsklossarna på vårt samhälles utveckling. Homo sovieticus... fungerar både som ballast och bromsar. Å ena sidan motsätter han sig reformer, å andra sidan utgör han det existerande systemets bas av anhängare. (Afanasiev, 1991, s. 13-14.)

Socialt och politiskt sett var det sovjetiska samhället i stort sett stabilt vilket säkerligen till viss del berodde på den okunnighet om andra länder som myndigheterna och censuren vidmakthöll, men ingalunda endast på detta. Är det en slump att det inte hade inträffat något i stil med 1968 års studentuppror i Sovjetunionen, vilket det hade gjort i Polen, Tjeckoslovakien och Ungern? Eller att reformrörelsen så sent som på Gorbatjovs tid inte i någon större utsträckning uppbådade de unga (utanför vissa nationalistiska regioner i väster) utan som man brukade säga var en "trettio- och fyrtioåringarnas revolt", dvs. en revolt av den generation som var född efter krigsslutet men före den apatiska men inte oangenäma Brezjnevtiden? Varifrån kraven på förändringar än kom i Sovjetunionen, så inte var det från gräsrotterna.

I själva verket kom det uppifrån, som det ju också måste göra. Precis hur en uppenbart brinnande och övertygad reformkommunist kom att bli en av Stalins efterträdare som det sovjetiska kommunistpartiets överhuvud den 15 mars 1985 är fortfarande oklart och kommer så att förbli tills historien om Sovjetunionens sista decennier blir ett stoff för historiker och inte för anklagelser och rättfärdiganden. Det väsentliga är hur som helst inte alla intrigerna i Kreml utan de två villkor som gjorde det möjligt för en person som Gorbatjov att komma till makten. För det första var det den tilltagande och alltmer oförblommerade korrupsjonen i kommunistpartiets ledarskap under Brezjnevtiden som oundvikligen upprörde den del av partiet som fortfarande trodde på sin egen ideologi, om så bara indirekt. Och det är lika osannolikt att ett kommunistparti, hur degenererat det än är, helt skulle sakna ledare som är socialister, som att en katolsk kyrka helt skulle sakna biskopar och kardinaler som är kristna eftersom båda organisationerna bygger på äkta trossystem. För det andra var man i det utbildade och tekniskt kompetenta skikt som faktiskt fick hjulen att snurra i landet akut medveten om att ekonomin ofrånkomligen skulle gå i kvav förr eller senare om man inte vidtog drastiska, för att inte säga grundläggande förändringar, inte bara på grund av systemets inneboende ineffektivitet och inflexibilitet, utan även därför att den nedgångna ekonomins brister förvärrades av att den måste bära upp landets status som militär supermakt vilket den helt enkelt inte klarade av. De militära påfrestningarna på ekonomin hade faktiskt ökat riskabelt efter 1980 då den sovjetiska försvarsmakten för första gången på många år drogs in i ett öppet krig. Sovjetunionen skickade en styrka till Afghanistan för att upprätta något slags stabilitet i landet, sedan 1978 styrt av ett lokalt, kommunistiskt folkdemokratiskt parti som hade splittrats i två stridande fraktioner som båda stötte sig med de lokala godsherrarna, det muslimska prästerskapet och andra anhängare av status quo genom sådana ogudaktiga aktiviteter som att genomföra en jordreform och bevilja kvinnan rättigheter. Landet hade i det tysta tillhört den sovjetiska inflytelse-sfären sedan början av 1950-talet utan att blodtrycket nämnvärt steg i Väst för den sakens skull. USA betraktade emellertid, eller låtsades betrakta, den sovjetiska åtgärden som en större militär offensiv, riktad mot "den fria världen". Därför öste man (via Pakistan) måttlöst med pengar och avancerade vapen över de fundamentalistiska muslimska bergskrigarna. Som väntat hade den afghanska regeringen med omfattande sovjetiskt stöd föga problem att hålla de största städerna i landet, men till en oerhörd hög

kostnad för Sovjetunionen. Afghanistan blev — som vissa i Washington säkerligen hade avsett — Sovjetunionens Vietnam. Men vad kunde den nye sovjetiske ledaren göra för att förändra tillståndet i Sovjetunionen, annat än att så fort som möjligt sätta stopp för det andra kalla kriget, den konfrontation med USA som fick ekonomin att förblöda? Detta var naturligtvis Gorbatsjovs första mål och hans största framgång, ty på överraskande kort tid lyckades han övertyga även de skeptiska regeringarna i Väst om att detta faktiskt var Sovjetunionens avsikt. Därmed vann han en enorm och bestående popularitet i Väst, som stod i bjärt kontrast till den allt större bristen på entusiasm för honom i Sovjetunionen, vilket med tiden (1991) blev hans fall. Om en enda man satte stopp för runt 40 års globalt kallt krig var det han.

De kommunistiska reformekonomernas målsättning sedan 1950-talet hade varit att göra de centralplanerade kommandoekonomierna rationellare och flexiblare genom att låta marknaden bestämma priserna och låta företagen göra upp vinst- och förluskalkyler. De ungerska reformkommunisterna hade tagit några steg i den riktningen och hade det inte varit för den sovjetiska inmarschen 1968 skulle de tjeckiska reformvännerna ha gått ännu längre. I båda länderna hoppades man att detta samtidigt skulle underlätta en liberalisering och demokratisering av det politiska systemet, vilket också var Gorbatsjovs linje⁷. Han betraktade naturligtvis detta som ett sätt att skapa ett bättre slags socialism än ”den reellt existerande”. Det är möjligt att det fanns någon inflytelserik reformator i Sovjetunionen som hade planer på att överge socialismen, men det är högst osannolikt, om inte annat så för att det verkade politiskt ogenomförbart, även om det på annat håll fanns utbildade ekonomer som förknippades med reformer och som började misstänka att systemet, vars brister började analyseras systematiskt och offentligt inifrån på 1980-talet, inte kunde reformeras inifrån.⁸

IV (Sovjet)

Gorbatsjov drog igång sin kampanj för att förändra den sovjetiska socialismen med de båda slagorden *perestrojka*, eller omstrukturering (av både ekonomin och den politiska strukturen) och *glasnost*, eller öppenhet.⁹

Som det skulle visa sig fanns det en olöslig konflikt mellan de båda begreppen. Det enda som fick det sovjetiska systemet att fungera och som möjligen kunde förändra det var den kommandostruktur parti och stat hade ärvt från den stalinistiska tiden. Detta var en situation som hade varit bekant i den ryska historien ända sedan tsarernas dagar. Reformerna kom uppifrån. Men partiets och statens uppbyggnad var på samma gång det främsta hindret för att förändra det system som de hade skapat, som de hade anpassat sig till, som de hade ett stort, eget intresse av att bevara och som de hade svårt att se något alternativ till.¹⁰

Det var långt ifrån det enda hindret och det är inte bara i Ryssland som reformvänner har känt sig frestade att skylla på ”byråkratin” när landet och folket inte reagerar på deras initiativ, men det går inte att förneka att stora delar av parti- och statsapparaten hälsade varje större reform med en tröghet som kamouflerade fientlighet. Målet med glasnostkampanjen var att uppbåda stöd både inom och utanför apparaten mot sådant motstånd. Men den logiska konsekvensen var att den enda verksamma kraften undergrävdes. Som antytts ovan hade det

⁷ Han hade offentligt anslutit sig till det italienska kommunistpartiets extremt ”breda” och i praktiken socialdemokratiska ställningstagande redan innan han formellt hade blivit vald (Montagni, 1989, s. 85).

⁸ De viktiga verken här är av ungraren Janos Kornai, framför allt *The Economics of Shortage* (Amsterdam, 1980).

⁹ Det är ett intressant tecken på kontaktpunkterna mellan de officiella reformvännerna och dissidenterna under Brezjnevtiden att det var just glasnost som författaren Alexander Solzjenitsyn hade krävt i sitt öppna brev till det sovjetiska författarförbundets kongress 1967, före sin utvisning från Sovjetunionen.

¹⁰ Som en kinesisk kommunistbyråkrat sade till författaren 1984, mitt uppe i en liknande ”rekonstruktion”: ”Vi återinför kapitalistiska inslag i vårt system men hur ska vi kunna veta vad det är vi ger oss in på? Sedan 1949 har ingen i Kina, utom kanske några gamla gubbar i Shanghai, haft någon erfarenhet av kapitalismen.”

sovjetiska systemet en i grund och botten militär uppbyggnad och ett militärt verksamhetsätt. En armé blir inte effektivare av att man demokratiserar den. Om man å andra sidan inte vill ha ett militärt system måste man vara noga med att det finns ett civilt alternativ innan man förstör det militära, annars kommer reformerna inte att leda till återuppbyggnad utan till sammanbrott. Under Gorbatjovs ledning föll Sovjetunionen ner i den allt vidare klyftan mellan glasnost och perestrojka.

Situationen förvärrades av det faktum att reformvännerna hade betydligt mer detaljerade idéer om glasnost än om perestrojka. Glasnost betydde införandet eller återinförandet av en konstitutionell och demokratisk stat som grundade sig på rättssäkerhet och medborgerliga friheter såsom dessa normalt definierades. Detta antydde en skilsmässa mellan partiet och staten och att den verkställande makten förflyttades från partiet till staten (tvärt emot hela utvecklingstrenden sedan Stalins maktövertagande), vilket i sin tur förutsatte ett slut för enpartistaten och partiets ”ledande roll”. Det betydde naturligtvis även en pånyttfödelse av sovjeterna på alla nivåer, i form av i hederliga val utsedda representativa församlingar ända upp till ett Högsta Sovjet som skulle vara en i verklig mening självständig lagstiftande församling som beviljade makt åt men ändå kunde kontrollera en stark verkställande makt. Detta var i alla fall teorin.

Det nya konstitutionella systemet infördes faktiskt med tiden. Det nya ekonomiska perestrojka-systemet hade knappt ens skisserats 1987-88 genom halvhjärtad legalisering av små privata företag (”kooperativ”) — dvs. en stor del av den ”sekundära ekonomin” — och genom beslutet att i princip låta permanent olönsamma statliga företag gå i konkurs. I själva verket blev klyftan mellan den ekonomiska reformretoriken och realiteterna i en ekonomi som var körd i botten synbarligen allt vidare dag för dag.

Detta var livsfarligt eftersom den konstitutionella reformen bara innebar att man monterade ner en uppsättning politiska mekanismer och ersatte dem med en annan. Därmed besvarades inte frågan om vad de nya institutionerna skulle företa sig, samtidigt som beslutsprocessen kunde väntas vara krångligare i en demokrati än i ett militärt kommandosystem. För de flesta skulle förändringen bara betyda att de fick en verklig möjlighet att allt emellanåt rösta i valen och däremellan kunde välja att lyssna på de oppositionspolitiker som kritiserade regeringen. Å andra sidan kunde perestrojkan inte bedömas efter hur ekonomin i princip sköttes utan måste bedömas efter hur den skötte sig till vardags på olika sätt som lätt kunde preciseras och mätas. Den kunde bara bedömas efter sina resultat. För de flesta sovjetiska medborgare var det intressanta hur deras reallöner utvecklades, hur hårt de måste arbeta för att tjäna in dem, hur stort och varierat utbud av varor och tjänster de hade tillgång till och hur lätta dessa var att komma över. Men även om det inte rädde något tvivel om vad reformvännerna var emot och ville avskaffa var deras positiva alternativ, en ”socialistisk marknadsekonomi” med autonoma och ekonomiskt lönsamma företag, offentligt, privat och kooperativt ägda och makroekonomiskt styrda av ett ”centrum för ekonomiskt beslutsfattande”, föga mer än tomma ord. Det betydde bara att reformvännerna ville ha kapitalismens fördelar utan att försaka socialismens fördelar. Ingen hade den blekaste aning om hur man i praktiken skulle genomföra övergången från en centraliserad, statlig kommandoekonomi till det nya systemet, eller — lika viktigt — hur en ekonomi som under överskådlig framtid ofrånkomligen skulle förbli både statligt och ickestatligt ägd skulle fungera i praktiken. Vad de unga intellektuella reformvännerna fann så lockande hos den ultraradikala nyliberalismen á la Thatcher eller Reagan, var att den utlovade en drastisk men också *automatisk* lösning på problemen. (Som man kunde vänta sig stämde detta inte.)

Det närmaste en övergångsmodell Gorbatjovs reformatörer hade var förmodligen det otydliga historiska minnet av den nya ekonomiska politiken från 1921-28, som ju trots allt hade ”haft slående framgång med att vitalisera jordbruket, handeln, industrin och finanserna, i flera år efter 1921” och lyckats få en krossad ekonomi på benen genom att ”lita till marknadskraf-

terna” (Vernikov, 1989, s. 13). Dessutom hade en mycket snarlik, marknadsliberaliserande och decentraliserande politik sedan maoismens fall fått dramatiska resultat i Kina, vars BNP på 1980-talet växte med i genomsnitt nästan 10 procent om året, en tillväxt som bara överträffades av Sydkorea (World Bank Atlas, 1990). Det var emellertid omöjligt att jämföra det desperat fattiga, tekniskt underutvecklade och så gott som helt rurala Ryssland från 1920-talet med 1980-talets starkt urbaniserade och industrialiserade Sovjetunionen vars mest avancerade industrisektor, det vetenskapliga och militärindustriella komplexet (inklusive rymdprogrammet) dessutom var beroende av en marknad som bestod av en enda kund. Man kan lugnt hävda att perestrojkan skulle ha fungerat något bättre om Ryssland på 1980-talet i likhet med Kina fortfarande hade varit ett land där befolkningen till 80 procent bestod av bybor vars uppfattning om en rikedom som överträffade alla lystna drömmar var att ha råd med TV. (Redan i början av 1970-talet hade ungefär 70 procent av det sovjetiska folket tittat på TV i en och en halv timme om dagen i genomsnitt) (Kerblay, s. 140-41).

Kontrasten mellan den sovjetiska och den kinesiska perestrojkan kan emellertid inte helt och hållet förklaras av denna skillnad i utvecklingsgrad eller ens av det självklara faktum att kineserna var mycket noga med att bevara sitt centrala kommandosystem intakt. I hur hög grad kineserna gynnades av Fjärran Österns kulturtraditioner som visade sig främja ekonomisk tillväxt oavsett samhällssystem får vi lämna åt 2000-talets historiker att avgöra.

Fanns det 1985 någon som på allvar trodde att Sovjetunionen och dess kommunistparti sex år senare skulle ha upphört att existera och att även alla andra kommunistiska regimer i Europa då skulle ha försvunnit? Att döma av hur komplett oförberedda de västeuropeiska regeringarna var på den plötsliga kollapsen 1989-91 måste de förutsägelser som hördes i Väst om den ideologiska fiendens omedelbart förestående undergång ha varit den vanliga politiska retoriken. De faktorer som allt snabbare drev Sovjetunionen mot stupets rand var kombinationen av en glasnost, som i praktiken var detsamma som ett upplösande av auktoriteten, med en *perestrojka*, som innebar att de gamla mekanismer som hade fått ekonomin att fungera krossades, utan att något alternativ stod till buds, vilket alltså ledde till ett dramatiskt ras i medborgarnas levnadsstandard. Landet tog ett steg i riktning mot flerpartival i just den stund det förföll i ekonomisk anarki: för första gången sedan planekonomins införande hade Ryssland 1989 inte längre någon femårsplan (Di Leo, 1992, s. 100). Det var en explosiv kombination, för den undergrävde de svaga grundvalarna för Sovjetunionens ekonomiska och politiska sammanhållning.

Sovjetunionen hade nämligen i allt högre grad kommit att utvecklas — och snabbare än någonsin under den långa Brezjnevtiden — mot en strukturell decentralisering, och landets beståndsdelar hölls huvudsakligen ihop av de unionsomfattande institutionerna, dvs. partiet, armén, säkerhetstjänsten och centralplanerna. En stor del av Sovjetunionen bestod de facto av ett system av autonoma, feudala län. De lokala hövdingarna — partisekreterarna i unionsrepublikerna med sina underordnade lokala befälhavare, och direktörerna för de större och smärre produktionsenheterna som skötte ekonomin — förenades av föga mer än sitt beroende av den centrala partiapparaten i Moskva, som stod för utnämningar, förflyttningar, avsättningar och inval, och av kravet på att ”verkställa planen” som hade utarbetats i Moskva. Inom dessa mycket vida ramar åtnjöt de lokala hövdingarna ett avsevärt oberoende. Ekonomin skulle i själva verket inte alls ha fungerat om det inte hade varit för att de personer som faktiskt hade hand om institutioner med reella funktioner hade utvecklat ett nätverk av inbördes relationer som var oberoende av centrum. Detta system av affärer, byteshandel och tjänster och gentjänster med andra kadrer i liknande positioner, var ytterligare en ”sekundär ekonomi” inom den nominellt planerade helheten. Man kan tillägga att ju mer komplicerat, urbaniserat och industrialiserat det sovjetiska samhället blev, desto mindre sympati kände de kadrer som hade hand om den faktiska produktionen, distributionen och den allmänna omsorgen om medborgarna, för de ministrar och renodlade partifigurer som var deras över-

ordnade men vars konkreta funktioner inte längre var tydliga, bortsett från funktionen att sko sig själva som många av dem gjorde på Brezjnevs tid, ofta på ett mycket flagrant sätt. Avskyn mot nomenklaturans alltmer monumentala och genomsyrande korruption gav reformprocessen dess första bränsle och Gorbatsjov fick tämligen stort stöd för perestrojkan från de ekonomiska kadreerna, i synnerhet från folk inom det militärindustriella komplexet som uppriktigt ville förbättra skötseln av en stagnerande och i vetenskapliga och tekniska termer lamslagen ekonomi. Ingen visste bättre än de hur illa det egentligen stod till. Dessutom behövde de inte partiet för att utföra sina uppgifter. Även om partibyråkratin försvann skulle de finnas kvar. De var oersättliga, vilket den inte var. De fanns ju också kvar efter Sovjetunionens sammanbrott, nu organiserade som en påtryckargrupp i det nya (1990) ”industri-vetenskapliga facket” (NPS) och dess efterträdare. Efter kommunismens fall framstod de som de (potentiellt) lagliga ägarna till de företag som de tidigare hade drivit utan juridisk äganderätt.

Hur korrumpert, ineffektivt och på det hela taget parasitärt partiets kommandosystem än hade varit var det emellertid fortfarande outhärligt i en ekonomi som byggde på befallningar. Alternativet till partiets auktoritet var inte en konstitutionell och demokratisk auktoritet utan på kort sikt ingen auktoritet alls. Det var ju också så det gick. Gorbatsjov flyttade, liksom sin efterträdare Jeltsin, sin maktbas från partiet till staten och som konstitutionell president lade han sig helt lagligt till med befogenheten att styra genom dekret och fick i vissa fall en makt som på papperet var större än den någon tidigare sovjetledare formellt hade åtnjutit, Stalin inte undantagen (Di Leo, 1992, s. 111). Ingen utanför de nygrundade demokratiska eller närmare bestämt konstitutionella offentliga församlingarna, Folkkongressen och Högsta Sovjet (1989) tog någon notis om den saken. Ingen styrde, eller rättare sagt ingen lydde order, i Sovjetunionen längre.

Som en skeppsbruten oljetanker som driver in mot reven drev alltså det roderlösa Sovjetunionen mot sin upplösning. De linjer längs vilka landet skulle komma att delas var redan uppdragna: å ena sidan det system av självstyrande områden som i stort sett förkroppsligades av statens federala struktur, å andra sidan de autonoma ekonomiska komplexen. Eftersom den officiella teori på vilken unionen byggde var en teori om territoriellt självstyre för de olika nationaliteterna, både i de femton rådsrepublikerna och i de autonoma regionerna och områdena inom dem¹¹, fanns den nationella splittringen latent i systemet, även om separatismen utanför de tre små baltiska staterna inte ens var påtänkt före 1988, när de första nationalistiska ”fronterna” eller kamporganisationerna grundades som ett resultat av glasnost (i Estland, Lettland, Litauen och Armenien). På detta stadium riktade de sig emellertid inte ens i de baltiska staterna så mycket mot centrum som mot de onöjligt Gorbatsjovtroga lokala kommunistpartierna, eller i Armeniens fall mot grannen Azerbajdzjan. Målet var ännu inte självständighet, även om nationalisterna snabbt kom att radikaliseras i 1989-90 under inflytande av valkampanjerna och striderna i de nya församlingarna mellan de radikala reformvännerna och de organiserade motståndarna i det gamla partietablissemanget, liksom av slitningarna mellan Gorbatsjov och hans bittra offer, rival och med tiden efterträdare, Boris Jeltsin.

I sin kamp mot de förskansade partihierarkierna försökte de radikala reformvännerna i första hand få stöd bland nationalisterna i republikerna, som därigenom förstärktes. I själva Ryssland kunde radikala åberopa sig på Rysslands intressen gentemot de perifera republiker som landet subventionerade och som allt oftare ansågs ha det bättre ställt än Ryssland, vilket var ett effektivt vapen i försöken att kasta ut partiets byråkrati som barrikaderat sig i den centrala statsapparaten. För Boris Jeltsin, en gammal partiboss från kommandosamhället som

¹¹ Förutom RSFSR (den ryska rådsrepubliken), som var överlägset störst både geografiskt och demografiskt sett, var det Armenien, Azerbajdzjan, Estland, Georgien, Kazakstan, Kirgisistan, Lettland, Litauen, Moldavien, Tadzjikistan, Turkmenistan, Ukraina, Uzbekistan och Vitryssland

kombinerade de egenskaper som krävdes för att ta sig upp i den gamla politiken (tuffhet och list) med de egenskaper som krävs för att klara sig i den nya (demagogi, godmodighet och en känsla för massmedia) låg vägen till toppen öppen när han hade erövrat den ryska rådsrepubliken och därigenom alltså lyckats kringgå institutionerna i Gorbatjovs union. Hittills hade unionen och dess viktigaste beståndsdel, RSFSR, i praktiken aldrig varit klart åtskilda. Genom att förvandla Ryssland till en republik bland andra gynnade Jeltsin de facto upplösningen av unionen, som i praktiken skulle komma att ersättas av ett Ryssland som han själv styrde. Det var ju också detta som inträffade i 1991.

Den ekonomiska desintegrationen bidrog till att påskynda det politiska sönderfallet och påskyndades i sin tur av detta. När det inte kom några fler planer eller partiorder från centrum fanns det inte längre någon verklig *nationell* ekonomi utan alla samhällen, regioner eller andra enheter som hade en chans skyndade sig att skydda sig själva med hjälp av självförsörjning eller bilateral handel. Bossarna i de stora provinsiella bruksstäderna där man alltid hade varit van vid sådana arrangemang köpslog med cheferna för de regionala kollektivjordbruken om att byta industrivaror mot livsmedel — för att ta ett dramatiskt exempel lyckades partiledaren i Leningrad, Gidaspov, råda bot på en akut spannmålsbrist i sin stad genom att slå en signal till Nazarbajev, partibossen i Kazakstan, som ordnade med ett byte av spannmål mot skor och stål (Yu Boldyrev, 1990). Men även om just denna transaktion ägde rum mellan två av toppfigurerna i den gamla partihierarkin behandlade även de i själva verket det rikstäckande distributionssystemet som irrelevant. ”Partikularism, autarki och en återgång till primitiva sedvanor tycktes vara det egentliga resultatet av de lagar som hade släppt de lokala ekonomiska krafterna fria” (Di Leo, s. 101).

Från och med den andra hälften av 1989, tvåhundraårsjubileet av den franska revolutionen vars ickeexistens eller irrelevans för 1900-talets politiska liv franska ”revisionistiska” historiker just var livligt upptagna av att påvisa, fanns det inte längre någon återvändo. Det politiska sammanbrottet följde (liksom i 1700-talets Frankrike) på samman- kallandet av de nya, demokratiska eller i princip demokratiska församlingarna på sommaren det året. Det ekonomiska sammanbrottet blev oåterkalleligt under loppet av några få avgörande månader mellan oktober 1989 och maj 1990. Just då riktade emellertid världen sina blickar mot ett sammanhängande men sekundärt fenomen: den plötsliga och även den helt oförutsedda upplösningen av kommunistregimerna i de europeiska satellitländerna. Mellan augusti och december 1989 abdikerade eller försvann den kommunistiska maktapparaten i Polen, Tjeckoslovakien, Ungern, Rumänien, Bulgarien och DDR — utan att ett enda skott avlossades, utom i Rumänien. En kort tid senare upphörde också de båda Balkanstater som inte var sovjetiska satelliter, Jugoslavien och Albanien, att vara kommunistiska länder. DDR skulle inom kort komma att förenas med Västtyskland och Jugoslavien skulle snart komma att störtas i ett inbördeskrig. Händelseförloppet följdes på TV-rutorna, inte bara av folk i Västvärlden utan också, och det med stort intresse, av kommunistiska regimer på andra kontinenter. Även om de varierade från de radikalt reformsinnade (åtminstone i ekonomiska frågor) som i Kina, till de inbitna, gammaldags centralisterna, som på Kuba (se kapitel 15), hade de förmodligen alla sina dubier om Sovjetunionens djupdykning i en obegränsad glasnost och försvagning av auktoriteten. När demokrati- och liberaliseringsrörelsen spred sig från Sovjetunionen till Kina bestämde sig regeringen i Peking i mitten av 1989 och uppenbarligen med viss tvekan och efter uppsplitande inre gräl, för att hävda sin auktoritet på ett ytterst otvetydigt sätt genom något som Napoleon, som också hade satt in armén för att slå ner ett folkligt uppror under den franska revolutionen, hade kallat en hagelsalva. Trupperna skingrade en stor studentdemonstration på huvudstadens största torg, vilket kostade många liv, förmodligen flera hundra, även om det inte går att få fram tillförlitliga uppgifter när detta skrivs. Massakern på Himmelska fridens torg upprörde allmänna opinionen i Väst och kostade säkerligen det kinesiska kommunistpartiet större delen av den lilla legitimitet det fortfarande kan ha haft bland de yngre generationerna av kinesiska intellektuella, inklusive partimedlemmar, men den innebar

samtidigt att den kinesiska regimen fick fria händer att följa sin politiska linje och kunde fortsätta att liberalisera ekonomin utan allvarigare politiska problem. Kommunismens fall 1989 var begränsat till Sovjetunionen och länderna i dess inflytelsesfär (däribland Yttre Mongoliet, som hade föredragit sovjetiskt beskydd framför kinesisk dominans under mellankrigstiden). De tre kvarvarande asiatiska kommunistregimerna (Kina, Nordkorea och Vietnam), liksom det fjärran och isolerade Kuba, berördes inte direkt.

V (sammanbrottet)

Det kändes naturligt, framför allt året för tvåhundraårsjubileet av 1789, att beskriva förändringarna 1989-90 som de östeuropeiska revolutionerna, och så till vida som de händelser som ledde till regimernas totala fall var revolutionära är ordet passande om än missvisande. För ingen av regimerna i Östeuropa störtades. Det fanns ingen inre kraft, organiserad eller ej, som utgjorde ett allvarligt hot mot dem i något annat land än Polen, och det faktum att det i Polen fanns en stark politisk opposition garanterade i själva verket att systemet där inte föll över en natt utan byttes ut i en förhandlingsprocess och efter kompromisser och reformer, inte olik det sätt varpå man i Spanien gick över till demokrati efter general Francos död 1975. Det mest överhängande hotet för regimerna i den sovjetiska sfären kom från Moskva, som klargjorde att man inte längre tänkte undsätta dem militärt som man hade gjort 1956 och 1968, om inte annat därför att det kalla krigets slut innebar att länderna inte längre var lika strategiskt viktiga för Sovjetunionen. Om de ville överleva skulle de enligt Moskva göra klokt i att följa de polska och ungerska kommunisternas linje, dvs. liberalisera, reformera och göra systemet flexibla, men Moskva skulle av samma anledning inte utsätta den hårda linjens män i Berlin och Prag för något tvång. De fick stå på egna ben.

Sovjetunionens tillbakadragande underströk i sig hur konkursmässiga de var. De lyckades bara hålla sig kvar vid makten tack vare det vakuum de hade skapat runt sig vilket inte lämnade utrymme för något annat alternativ till status quo än (där detta var möjligt) utvandring eller (för några få intellektuella) bildandet av marginella dissidentgrupper. Den stora majoriteten av medborgarna hade accepterat tingens ordning eftersom de inte hade något alternativ. Folk med energi, begåvning och ambitioner arbetade inom systemet eftersom varje verksamhet som krävde dessa egenskaper, för att inte säga varje offentligt uttryck för begåvning, ägde rum inom systemet eller med dettas tillåtelse, även på helt opolitiska områden som stavhopp och schack. Detta gällde även för den tillåtna oppositionen, huvudsakligen inom konsten, som hade fått utvecklas under systemets förfallstid, vilket de dissidentförfattare som hade valt att inte utvandera bittert fick erfa efter kommunismens fall när de behandlades som kollaboratörer¹². Inte undra på att de flesta valde att leva i lugn och ro och i symbolisk form stödjade ett system som ingen utom lågstadiet elever trodde på, t ex genom att rösta i valen eller delta i marscher, även när straffet för opposition inte längre var avskräckande. Ett av skälen till att de gamla regimerna efter sitt fall fördömdes med ett sådant ursinne, i synnerhet i hårda länder som Tjeckoslovakien och DDR, var att:

”den stora majoriteten röstade i låtsasvalen för att undvika konsekvenser som var obehagliga men inte särskilt allvarliga; de deltog i de obligatoriska marscher... Det var lätt att rekrytera polisspioner som lät sig övertalas av ynkliga privilegier och ofta gick med på att tjänstgöra efter mycket milda påtryckningar” (Kolakowski, 1992, s. 55-56).

Men det var knappast någon som trodde på systemet eller kände någon lojalitet mot det, inte ens de som styrde. De blev säkert överraskade när massorna till slut övergav sin passivitet och demonstrerade sitt missnöje — deras häpnad finns förevigad på en videofilm från december 1989 där man ser president Ceaușescus min när den folkmassa han står inför börjar bua i

¹² Även en så glödande motståndare till kommunismen som den ryske författaren Alexander Solzjenitsyn hade inlett sin bana som författare inom systemet, som tillät/uppmuntrade publikationen av hans första romaner som ett led i reformkampanjen.

stället för att lojalt applådera — men det var inte själva missnöjet som överrumplade dem utan demonstrationen av det. I detta sanningens ögonblick var det ingen av regeringarna i Östeuropa som beordrade sina trupper att ge eld. Alla abdikerade fredligt, utom den rumänska, och även i Rumänien var motståndet kortvarigt. De kanske inte kunde ha återtagit kontrollen, men ingen försökte ens. Inga extremistgrupper av kommunister gjorde sig någonstans beredda att dö i bunkern för sin tro, eller ens att försvara det i flera av länderna riktigt imponerande resultatet av 40 års kommunistiskt styre. Vad skulle de ha försvarat? Ett ekonomiskt system vars underlägsenhet i förhållande till de västeuropeiska grannarnas stack i ögonen, som var kört i botten och som det hade visat sig omöjligt att reformera även när man vidtog allvarligt menade och intelligenta försök att göra det? Ett system som helt uppenbart hade mist det berättigande som tidigare hade hållit hoppet uppe hos de kommunistiska kadrerna, nämligen att socialismen var överlägsen kapitalismen och förutbestämd att besegra den? Vem kunde tro på det längre, även om det inte hade verkat osannolikt på 1940-talet eller ens så sent som på 1950-talet? De kommunistiska länderna var ju inte ens längre eniga utan bekämpade ibland rentav varandra i öppna krig (t ex Kina och Vietnam i början av 1980-talet), så man kunde inte längre tala om ett enda ”socialistläger”. Allt som återstod av det gamla hoppet var det faktum att Sovjetunionen, oktoberrevolutionens hemland, var en av de två globala supermakterna. Alla kommunistiska regeringar, möjligen med undantag för Kina, och åtskilliga kommunistiska partier och länder eller rörelser i tredje världen, visste mycket väl i vilken tacksamhetsskuld de stod till denna motvikt till den andra sidans ekonomiska och strategiska överlägsenhet. Men Sovjetunionen höll synbarligen på att göra sig kvitt en politisk och militär börda som landet inte längre orkade bära och även de kommunistländer som inte på minsta sätt var beroende av Moskva (Jugoslavien, Albanien) måste inse hur allvarligt försvagade de skulle bli när Sovjetunionen försvann.

Hur som helst hade de kommunister i både Europa och Sovjetunionen som en gång i tiden hade burits upp av de gamla övertygelserna nu blivit gårdagens generation. 1989 kunde få personer under 60 års ålder ha varit med om de upplevelser som likställde kommunismen med patriotismen i flera länder, nämligen andra världskriget och motståndsrörelsen, och få under 50 års ålder kunde ens ha några egna minnen av den tiden. För majoriteten var den princip som legitimerade regimerna idel officiell retorik, eller de äldsta medborgarnas anekdoter¹³. Dessutom var de inte fullt så ålderstigna partimedlemmarna förmodligen inte ens kommunister på det gamla sättet utan män och kvinnor (tyvärr alldeles för få kvinnor) som hade gjort karriär i ett land som råkade befinna sig under kommunistiskt styre. När tiderna förändrades, och om det blev tillåtet, var de fullt beredda att sadla om med kort varsel. Kort sagt hade de som styrde de sovjetiska satellitregimerna förlorat tron på sina egna system, om de nu någonsin hade trott på dem. Medan systemen fortfarande var i funktion drev de dem. När det väl stod klart att Sovjetunionen tänkte lämna dem vind för våg försökte de reformsinnade (t ex i Polen och Ungern) förhandla fram en fredlig övergång, medan den hårda linjens män (t ex i Tjeckoslovakien och DDR) försökte hålla sig kvar vid makten tills det inte längre gick att förneka att medborgarna hade slutat lyda order, även om armén och polisen fortfarande gjorde det. I båda fallen avgick de fredligt när de insåg vad klockan var slagen och tog alltså omedvetet revansch på de propagandamakare i Väst som hade hävdats att det var just dessa ”totalitära” regimer omöjligt kunde tänkas göra.

För en tid ersattes de av de män och (som vanligt alldeles för få) kvinnor som hade stått för motståndet eller oppositionen och som hade organiserat eller kanske snarare framgångsrikt uppmanat till de massdemonstrationer som gav signalen till de gamla regimernas fredliga abdikation. Utom i Polen, där kyrkan och fackföreningsrörelsen var oppositionens ryggrad,

¹³ Detta var förstås inte fallet i de kommunistländer i tredje världen där befrielsekampen hade fortsatt fram till mitten av 1970-talet, t ex Vietnam, men där folk förmodligen också hade befrielsekrigens inre motsättningar i färskare minne.

bestod de av några få, ofta mycket modiga intellektuella, en teaterarmé av ledare som för en kort tid kom att stå i spetsen för sina folk. Ofta var de liksom i 1848 års revolutioner, som historikern osökt kommer att tänka på, akademiker eller kom från konstens värld. För ett ögonblick betraktades dissidentfilosofer (Ungern) eller medeltidshistoriker (Polen) som tänkbara presidenter och premiärministrar, och en dramatiker, Vaclav Havel, blev faktiskt president i Tjeckoslovakien, omgiven av en originell grupp rådgivare som inbegrep en skandalälskande amerikansk rockmusiker och en medlem av den habsburgska högaristokratin (furst Schwarzenberg). Det hördes ett ständigt prat om att ”det civila samhället”, dvs. medborgarnas egna frivilligorganisationer och privata aktiviteter, skulle ersätta den auktoritära staten och att man skulle återgå till de gamla revolutionsprinciperna sådana de hade varit innan bolsjevismen förvanskade dem¹⁴. Tyvärr varade inte frihetens och sanningens ögonblick, lika litet som det hade gjort 1848. Politiken och statens affärer kom åter att handhas av den sorts folk som normalt sköter sådana funktioner. De tillfälliga ”fronterna” eller ”civilrörelserna” vittrade bort lika snabbt som de hade uppkommit.

Detta visade sig också bli fallet i Sovjetunionen, där partiets och statens sammanbrott hade fortsatt i långsammare takt fram till augusti 1991. Perestrojkans misslyckande blev alltmer uppenbart vilket fick folket att ta avstånd från Gorbatsjov, även om detta inte uppfattades i Väst där han med all rätt förblev mycket populär. Misslyckandet tvingade Sovjetunionens ledare att ge sig in i korridorintriger och kohandel med de olika politiska grupper och maktgrupper som hade uppkommit efter parlamentariseringsen av den sovjetiska politiken, med följd att han blev lika misstrodd av de reformsinnade, som till en början hade slutit sig till honom — och som han faktiskt hade förvandlat till en samhällsförändrande kraft — som av det splittrade partiblocket, vars makt han hade krossat. Han var och kommer att gå till historien som en tragisk figur, en kommunistisk ”tsarliberal” som Alexander II (1855-81) som krossade det han ville reformera och själv krossades på kuppen¹⁵.

Den charmfulle, uppriktige, intelligente Gorbatsjov som hyste en äkta tro på de kommunistiska idealen, som han sett korrumpas ända sedan Stalins dagar, var paradoxalt nog alltför mycket av en organisationsmänniska för den stormiga demokratiska politik han hade skapat, för mycket av en kommittémänniska för att vara handlingskraftig, för fjärran erfarenheterna i det urbana och industriella Ryssland som han aldrig hade administrerat, för att ha de gamla partibossarnas känsla för realiteterna på gräsrotsnivån. Hans problem var inte så mycket att han inte hade någon effektiv strategi för att reformera ekonomin — det hade ingen efter hans fall heller — som att han saknade kontakt med vardagslivet i sitt hemland.

Kontrasten till en annan av efterkrigsgenerationens ledande sovjetiska kommunister i femtioårsåldern är upplysande. Nursultan Nazarbajev, som utnämndes till ledare av den asiatiska republiken Kazakstan 1984 för att stödja reformkampanjen, hade (i likhet med många andra sovjetiska politiker, men till skillnad från Gorbatsjov och praktiskt taget alla statsmän i ickesocialistiska länder) kommit in i det politiska livet från fabriksgolvet. Han hade förflyttats från partiet till staten och blivit president för sin republik där han genomfört de behövliga reformerna, inklusive decentraliseringen och marknadsanpassningen, och han överlevde Gorbatsjovs, Sovjetunionens och kommunistpartiets undergång som han i ingetdera fallet välkomnade. Efter deras fall förblev han en av de mäktigaste männen i det skugglika ”Oberoende Staters Samväldet”. Men Nazarbajev, som alltid hade varit en pragmatiker, hade

¹⁴ Författaren erinrar sig en av dessa diskussioner på en konferens i Washington 1991 där Spaniens ambassadör i USA tog ner deltagarna på jorden genom att erinra sig hur de unga (och på den tiden främst liberalt kommunistiska) studenterna och före detta studenterna hade känt i stort sett likadant efter general Francos död 1975. ”Det civila samhället”, ansåg han, betydde bara att de unga ideologer som faktiskt för en kort tid kom att tala för hela folket, frestades betrakta detta som ett permanent förhållande.

¹⁵ Alexander II avskaffade livegenskapen och genomförde flera andra reformer men blev lönnmördad av medlemmar av den revolutionära rörelsen, som för första gången blev en kraft att räkna med under hans regeringstid.

systematiskt bedrivit en politik som gick ut på att tillvarata sin förlänings (och dess folks) intressen och hade noga sett till att marknadsreformerna inte skulle leda till social oro. Marknader, javisst, okontrollerade prishöjningar, absolut inte. Den strategi han själv föredrog var att sluta bilaterala handelsavtal med andra sovjetiska (eller före detta sovjetiska) republiker — han förespråkade en gemensam marknad för de centralasiatiska sovjetrepublikerna — och joint venturer med utländskt kapital. Han hade tydligen inget emot de radikala ekonomerna, för han anställde några av de ryska, eller ens mot de ickekommunistiska, för han importerade en av hjärnorna bakom det sydkoreanska ekonomiska undret, vilket tydde på en realistisk känsla för hur efterkrigstidens verkligt framgångsrika kapitalistekonomier fungerade i praktiken. Vägen till överlevnad och kanske framgång var inte så mycket stenlagd med goda föresatser som med realismens hårda kullersten.

Sovjetunionens sista år var en katastrof i ultrarapid. De europeiska satellitstaternas fall 1989 och Moskvas motvilliga godkännande av Tysklands återförening visade att Sovjetunionen inte längre var någon världsmakt och än mindre en supermakt. Landets kompletta oförmåga att spela någon som helst roll i krisen kring Persiska viken 1990-91 underströk bara detta faktum. Internationellt sett påminde Sovjetunionen om ett land som blivit grundligt besegrat i ett större krig — fast utan något krig. Det hade emellertid kvar den gamla supermaktens försvarsmakt och militär-industriella komplex, ett förhållande som satte snäva ramar för politiken. Även om det utrikespolitiska fiaskot uppmuntrade till separatistiska stämningar i de republiker där nationalismen var stark, framför allt i de baltiska länderna och Georgien — Litauen experimenterade med en provokativ självständighetsförklaring i mars 1990¹⁶ — berodde dock unionens upplösning inte på nationalistiska krafter.

Den berodde i grund och botten på att centralmakten bröt samman, vilket innebar att varje region eller underavdelning av landet tvingades stå på egna ben och inte minst rädda vad som räddas kunde ur ruinerna av en ekonomi som var på väg mot kaos. Hungersnöd och varubrist låg bakom allt som inträffade under Sovjetunionens båda sista år. Uppgivna reformvänner, framför allt bland de akademiker som så självklart hade gynnats av glasnost, tvingades bli alltmer domedagsmässigt extrema: inget kunde göras förrän det gamla systemet i alla sina delar hade jämnats med marken. I ekonomiska termer måste systemet krossas fullständigt genom en total privatisering och genom att man införde en hundra procentigt fri marknad genast och till vilket pris som helst. Dramatiska planer på att göra detta på några veckor eller månader (det fanns ett ”femhundra dagarsprogram”) lades fram. Denna politik byggde inte på någon kunskap om den fria marknaden eller de kapitalistiska ekonomierna, även om den eftertryckligt rekommenderades av gästande amerikanska och brittiska ekonomer och finansexperter, vars åsikter i sin tur inte byggde på någon som helst kunskap om vad som faktiskt ägde rum i den sovjetiska ekonomin. Båda sidor utgick helt korrekt från att det befintliga systemet, eller rättare sagt kommandoekonomin så länge den nu existerade, var klart underlägset de ekonomier som huvudsakligen bygger på privat ägande och privat företagande och att det gamla systemet även i modifierad form var dödsdömt. Men ingen av dem tog itu med det verkliga problemet, hur man i praktiken skulle förvandla en centralplanerad kommandoekonomi till en eller annan version av en marknadynamiserad ekonomi. I stället höll de ideliga föreläsningar om marknadens abstrakta förtjänster som var som hämtade ur grundkursen i ekonomi. Marknaden skulle automatiskt fylla butikshyllorna med de varor producenterna nu låg på och det till överkomliga priser, hävdade de, så fort tillgång och efterfrågan fick fritt spelrum. De flesta tålmodiga medborgarna i Sovjetunionen visste att det inte skulle gå så och när man efter Sovjetunionens fall för en tid genomförde chockliberaliseringen fungerade den mycket riktigt inte heller. Dessutom utgick varje seriös observatör av landet

¹⁶ De armeniska nationalisterna provocerade visserligen unionens upplösning genom att återkräva regionen Nagorno-Karabach från Azerbajdzjan men var inte vansinniga nog att önska att Sovjetunionen skulle försvinna eftersom det inte skulle ha funnits något Armenien om det inte hade varit för Sovjetunionen.

från att den statliga och offentliga sektorn av den sovjetiska ekonomin fortfarande skulle vara omfattande år 2000. Friedrich Hayeks och Milton Friedmans lärjungar fördömde blotta tanken på en sådan blandekonomi. De kunde inte ge några råd om hur man skulle förvalta eller förändra den.

Men när den sista krisen kom var den inte ekonomisk utan politisk. För nästan hela etablissemangen i Sovjetunionen, från partiet, planerarna och vetenskapsmännen, till staten, försvarsmakten, säkerhetsapparaten och idrottsförbunden, var tanken på en total upplösning av Sovjetunionen omöjlig att acceptera. Huruvida någon större grupp av sovjetiska medborgare utanför de baltiska republikerna önskade sig eller kunde tänka sig en sådan upplösning ens efter 1989 kan vi inte säga, men det är föga sannolikt: vilka förbehåll vi än har om siffrorna var det 76 procent av dem som deltog i folkomröstningen i mars 1991 som ville bevara Sovjetunionen ”som en förnyad federation av oavhängiga och jämlika republiker där varje persons fri- och rättigheter, utan avseende till nationalitet, skyddas till fullo” (Pravda, 25/1-91). Splittringen stod förvisso inte officiellt på någon framstående unionpolitikens program.

Men upplösningen av centrum tycktes obevekligen stärka de centrifugala krafterna och göra sönderfallet ofrånkomligt, inte minst till följd av den politik som bedrevs av Boris Jeltsin, vars stjärna var på uppgående samtidigt som Gorbatsjovs dalade. Vid det här laget var unionen en skugga och republikerna den enda realiteten. I slutet av april förhandlade Gorbatsjov med stöd från nio av de större republikerna¹⁷ fram ett ”unionsfördrag”, vilket ungefär som den österrikisk-ungerska kompromissen från 1867 var avsett att bevara den centrala, federala makten (med en direktvald, federal president) som skulle ha hand om försvaret, utrikespolitiken, samordningen av valutapolitiken och de ekonomiska förbindelserna med resten av världen. Fördraget skulle träda i kraft den 20 augusti 1991.

För större delen av det gamla etablissemangen i partiet och Sovjetunionen var detta fördrag ännu en av Gorbatsjovs pappersformler, lika dödsdömd som alla de andra. Därför betraktade de det som unionens gravsten. Två dagar innan fördraget skulle träda i kraft tillkännagav så gott som samtliga tungviktare i unionen — försvars- och inrikesministrarna, chefen för KGB, Sovjetunionens vicepresident och premiärminister, liksom stöttepelare i Partiet — att en undantagskommitté skulle ta makten i presidentens och partisekreterarens frånvaro (han var på semester och hade satts i husarrest). Det var inte så mycket en kupp ingen arresterades i Moskva, man intog inte ens radio- och TV-stationerna — som en proklamation av att den verkliga maktapparaten åter hade trätt i funktion. Man litade fullt ut på att medborgarna skulle välkomna, eller åtminstone tyst finna sig i, att lag och ordning återupprättades. Kuppen besegrades inte heller av någon revolution eller något folkligt uppror, för Moskvaborna förhöll sig lugna och uppmaningen att strejka mot kuppen väckte inget gehör. Som så ofta i Sovjetunionens historia var detta ett drama som en liten grupp aktörer iscensatte högt över huvudet på det tåliga folket.

Men inte riktigt. Trettio år tidigare, kanske så sent som tio år tidigare, skulle det ha räckt med en proklamation av vem som egentligen hade makten. Även som det nu var höll de flesta medborgare i Sovjetunionen huvudet lågt: 48 procent av folket (enligt en opinionsundersökning) och — mindre förbluffande — 70 procent av partikommittéerna, stödde ”kuppen” (Di Leo, 1992, s. 141, 143). Lika relevant var att flera utländska regeringar än som gärna ville vidgå det räknade med att kuppen skulle lyckas.¹⁸ Men för att på gammalt sätt kunna hävda sin makt i partiet/staten måste man lita till ett allmänt och automatiskt samtycke, snarare än till opinionsundersökningar. 1991 fanns det varken någon centralmakt eller någon allmän lydnad. En äkta kupp kunde mycket väl ha lyckats ta makten över större delen av Sovjet-

¹⁷ Dvs. alla utom de tre baltiska staterna, Moldavien och Georgien, liksom av outgrundliga skäl Kirgisistan.

¹⁸ Under 'kuppens' första dag rapporterade den finska regeringens officiella nyhetskommuniké kortfattat och utan kommentarer att president Gorbatsjov hade blivit arresterad, halvvägs ner på sid. 3 i en fyrsidig bulletin. Det var först när det stod klart att försöket hade misslyckats som man började uttrycka sina egna åsikter.

unionens territorium och folk, och hur stor splittringen och osäkerheten inom försvarsmakten och säkerhetsapparaten än var kunde man förmodligen ha fått fram tillräckligt stora, pålitliga trupper för att genomföra en lyckad kupp i huvudstaden. Men den symboliska maktproklamationen räckte inte längre. Gorbatsjov hade rätt: perestrojkan hade besekrat konspiratörerna genom att förändra samhället. Den hade också besekrat honom själv.

En symbolisk kupp kunde slås ner av symboliskt motstånd, för det sista kuppmaakarna var beredda på eller ville ha var ett inbördeskrig. Deras gest var tvärtom avsedd att avvärja det hot de flesta fruktade: en urartning till en sådan konflikt. Så även om de skugglika institutionerna i Sovjetunionen rättade in sig i konspiratörernas led gällde detsamma inte för de nästan lika skugglika institutionerna i den ryska republiken under Boris Jeltsin, som just hade valts till president av en stor majoritet av väljarna. Konspiratörerna hade inget annat val än att ge upp när Jeltsin, omgiven av några tusen anhängare som hade församlats för att försvara hans högkvarter, trotsade de generade pansartrupper som stod uppställda framför residenset och poserade för världens TV-kameror. Modigt, men utan att ta någon egentlig risk, grep Jeltsin, vars politiska begåvning och förmåga att fatta beslut var en så dramatisk kontrast till Gorbatsjovs stil, genast sin chans att upplösa kommunistpartiet och för den ryska republikens räkning expropriera det som återstod av tillgångar i Sovjetunionen, som formellt upplöstes några månader senare. Gorbatsjov själv försvann i glömskan. Omvärlden, som hade varit beredd att acceptera kuppen, accepterade nu Jeltsins betydligt effektivare kontrakupp och behandlade Ryssland som en naturlig arvtagare till det döda Sovjetunionen, i Förenta Nationerna och på annat håll. Försöket att rädda det gamla Sovjetunionens strukturer hade krossat dem snabbare och mer oåterkalleligt än någon hade väntat sig.

Därmed hade man dock inte löst några av problemen i ekonomin, i staten eller i samhället. På sätt och vis hade problemen förvärrats, för de andra republikerna var nu rädda för storebror Ryssland, vilket de inte hade varit för det icke-etniska Sovjetunionen, i synnerhet som den ryska nationalismen var det starkaste kort Jeltsin kunde spela ut för att blidka försvarsmakten, vars kärna alltid hade bestått av storryssar. Eftersom man i de flesta republiker kunde finna stora minoriteter av etniska ryssar ledde Jeltsins antydning om att gränserna mellan republikerna kanske måste omförhandlas till att den totala separationen påskyndades. Ukraina förklarade sig genast självständigt. För första gången hade ett folk som var vant vid att centralmakten opartiskt förtryckte alla (även storryssarna) anledning att befara förtryck från Moskva i en folkgrupps intressen. I själva verket grusade detta alla förhoppningar om att bevara unionen åtminstone i symbolisk form, för det skugglika "Oberoende Staters Samväld" som ersatte Sovjetunionen förlorade snart all verklig betydelse, och inte heller den sista kvarlevan av unionen, det (ytterst framgångsrika) gemensamma lag bestående av OSS och Georgien som deltog i Olympiaden 1992 och slog USA, tycktes kunna räkna med något längre liv. Sovjetunionens fall innebar alltså att nästan 400 års rysk historia gjordes om intet och att landet åter hade ungefär samma proportioner och internationella ställning som det hade haft före Peter den stores tid (1672-1725). Eftersom Ryssland, både i form av Tsarryssland och i form av Sovjetunionen, hade varit en stormakt sedan mitten av 1700-talet uppkom efter upplösningen ett internationellt vakuum mellan Trieste och Vladivostok som tidigare aldrig hade existerat i modern tid, utom för en kort tid under inbördeskriget 1918-20: en enorm zon av kaos, konflikter och hotande katastrofer. Detta var de problem världens diplomater och militärer måste lösa i slutet av årtusendet.

VI (Slutkommentarer)

Två kommentarer kan få avrunda denna översikt. För det första kan vi notera hur ytligt kommunismens grepp visade sig ha varit över det enorma område den hade erövrat, snabbare än någon annan ideologi sedan islam under denna religions första århundrade. En förenklad version av marxism-leninismen hade visserligen blivit den obligatoriska (sekulära) ortodoxin

för alla som bodde mellan Elbe och Sydkinesiska havet men försvann från en dag till nästa, tillsammans med de politiska regimer som hade infört den. Två skäl kan framläggas för att förklara detta historiskt sett tämligen förbluffande fenomen. Kommunismen byggde inte på någon massomvändelse utan var en övertygelse hos kadreerna eller (med Lenins ord) ”förtruppen”. Även Maos berömda liknelse om de framgångsrika gerillakrigarna som rörde sig bland bönderna som fisken i vattnet antyder en åtskillnad mellan det aktiva elementet (fisken) och det passiva (vattnet). Inofficiella arbetar- och socialiströrelser (däribland vissa kommunistiska masspartier) kunde sammanfalla med sitt samhälle eller sina väljargrupper, t ex i kolgruvebyar. Å andra sidan var alla härskande kommunistpartier både definitionsmässigt och av egen fri vilja minoriteter och eliter. Om ”massorna” skulle bejaka kommunismen eller ej berodde inte på deras ideologiska eller andra övertygelser, det berodde på hur de bedömde livet under de kommunistiska regimerna och hur deras egna levnadsvillkor kunde mäta sig med andra folks. Så fort det inte längre gick att isolera folket från kontakt med eller kunskap om andra länder blev folkets bedömningar alltmer skeptiska. Vidare: kommunismen var huvudsakligen en instrumentell lära där nutiden enbart betraktades som en anhalt på vägen mot en odefinierad framtid. Utom i sällsynta fall — t ex under fosterländska krig, där segern berättigar dagens uppoffringar — passar ett sådant trossystem bättre för sekter eller eliter än för allmänliga kyrkor, vars verksamhetsfält oavsett alla löften om slutlig frälsning är och måste vara människors vardagsliv. Även kommunistpartiernas kadrer började koncentrera sig på livets vardagliga glädjeämnen så fort hoppet om det jordiska tusenårsrike och paradiset som de hade vikt sina liv åt försköts på en obestämd framtid. Och — typiskt nog — när detta inträffade kunde partiet inte ge dem någon vägledning för hur de borde uppträda. Kort sagt måste kommunismen just till följd av sin egen ideologi bedömas efter sina framgångar och hade inget att sätta emot ett misslyckande.

Men varför misslyckades den, eller rättare sagt, varför bröt den samman? Paradoxen med Sovjetunionen är att landet genom sin undergång gav ett starkt stöd åt Karl Marx analyser, som det hade gjort anspråk på att exemplifiera. 1859 hade Marx skrivit:

I livets samhällliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter... På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, mot de egendomsförhållanden inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution.

Sällan har vi sett ett tydligare exempel på hur Marx produktivkrafter kommer i konflikt med den sociala, institutionella och ideologiska överbyggnad som hade förvandlat underutvecklade jordbruksekonomier till avancerade industriekonomier — fram till den punkt där överbyggnaden förvandlades från produktionens motor till dess bromskloss. Det första resultatet av den ”period av social revolution” som sålunda inleddes var det gamla systemets upplösning.

Men vad skulle ersätta det? Här kan vi inte längre dela 1800-talsoptimismen hos Marx, som hävdade att det gamla systemets fall måste leda till ett bättre system då ”människan bara tar itu med sådana problem hon kan lösa”. De problem som ”människan”, eller rättare sagt bolsjevikerna, hade att brottas med 1917 gick inte att lösa under de förhållanden som rådde på deras tid och i deras land, eller gick åtminstone inte att lösa mer än mycket ofullständigt. Och i dag skulle det krävas ett stort mått av framtidstro för att hävda att man kommer att finna en lösning på de problem som uppstod i och med den sovjetiska kommunismens fall inom överskådlig framtid eller att någon lösning som kanske dyker upp i nästa generation kommer att uppfattas som en klar förbättring av invånarna i det före detta Sovjetunionen och i de kommunistiska Balkanländerna.

I och med Sovjetunionens kollaps upphörde experimentet med ”den reellt existerande”

socialismen. För även i de länder där kommunistiska regimer överlevde och hade framgång, som i Kina, hade de övergivit det ursprungliga idealet om en enda, centralt kontrollerad och statsplanerad ekonomi som byggde på en helt kollektiverad, statligt eller kooperativt ägd ekonomi, praktiskt taget utan någon marknad. Kommer detta experiment någonsin att upprepas? Säkert inte i den form som utvecklades i Sovjetunionen och förmodligen inte i någon form, utom under förhållanden som påminner om en total krigsekonomi eller i något liknande nödläge.

Orsaken är att det sovjetiska experimentet aldrig var avsett som ett globalt alternativ till kapitalismen utan som det specifika svaret på den

speciella situationen i ett väldigt och iögonfallande underutvecklat land vid en viss, aldrig återkommande historisk tidpunkt. Till följd av revolutionens nederlag på andra håll blev Sovjetunionen tvunget att bygga socialismen på egen hand, i ett land där alla marxister 1917, även de ryska, var överens om att det helt enkelt inte fanns några förutsättningar att göra det. Försöket nådde anmärkningsvärda framgångar — inte minst segern över Tyskland i andra världskriget — men till ett rent enormt och oacceptabelt mänskligt pris, till priset av något som med tiden visade sig vara en återvändsgränd för ekonomin och till priset av ett politiskt system som var helt oförsvarligt. (Hade inte Georgij Plechanov, ”den ryska marxismens fader”, förutspått att oktoberrevolutionen i bästa fall kunde leda till ”ett kinesiskt kejsardöme med röd färg”?) De andra varianterna av den ”reellt existerande” socialismen som uppstod under Sovjetunionens vingars skugga var behäftade med samma brister, om än i mindre grad och med betydligt mindre mänskligt lidande till följd än i Sovjetunionen. En renässans eller pånyttfödelse av detta slags socialism är varken möjlig, önskvärd eller — även om vi antar att förutsättningarna skulle gynna det — nödvändig.

I vilken mån det sovjetiska experimentet kastar en skugga över hela den traditionella socialismens projekt — en ekonomi som i stort bygger på det gemensamma ägandet och den planerade förvaltningen av medlen för produktion, distribution och handel — är en annan fråga. Det faktum att ett sådant projekt är ekonomiskt rationellt i teorin har varit accepterat bland ekonomerna sedan tiden före första världskriget, även om teorin lustigt nog inte utarbetades av socialister utan av ickesocialistiska, teoretiska ekonomer. Det faktum att modellen skulle lida av praktiska nackdelar, om inte annat byråkratiseringen, var uppenbart, liksom att socialismen åtminstone delvis måste fungera med hjälp av priser, både marknadspriser och realistiska ”bokföringspriser”, om den skulle kunna ta hänsyn till konsumenternas önskemål och inte bara tala om för dem vad som var bäst för dem. I själva verket utgick de socialistiska ekonomerna i Väst, som tänkte på dessa saker på 1930-talet när ämnet av naturliga skäl var livligt omdebatterat, från att planekonomin, helst i en decentraliserad form, måste förenas med priser. Att demonstrera en sådan socialistisk ekonomis genomförbarhet är naturligtvis inte detsamma som att visa att den nödvändigtvis är överlägsen till exempel en socialt rättvisare version av blandekonomin från Guldåldern och än mindre att folk skulle föredra den. Det innebär bara att man skiljer frågan om socialismen i allmänhet från frågan om de specifika erfarenheterna av ”den reellt existerande” socialismen. Den sovjetiska socialismens fiasko kastar ingen skugga över andra former av socialismen. Blotta faktum att den sovjetiska modellen för en centralt planerad kommandoekonomi var så omöjlig att reformera till en ”marknadssocialism”, vilket man försökte göra, bevisar i själva verket hur djup klyftan mellan de båda utvecklingsmodellerna är.

Det tragiska med oktoberrevolutionen var just att den inte kunde leda till något annat än denna hänsynslösa, brutala kommandosocialism. En av de högt sofistikerade socialistiska ekonomerna från 1930-talet, Oskar Lange, återvände från USA till sitt barndoms Polen för att bygga socialismen och lade sedan in sig på ett sjukhus i London för att dö. På dödsbädden pratade han med de vänner och beundrare som hade kommit för att hälsa på honom, bland annat med mig. Så vitt jag drar mig till minnes sade han så här:

Om jag hade varit i Ryssland på 1920-talet skulle jag ha varit gradualist som Bucharin. Om jag hade rådfrågats om Sovjetunionens industrialisering skulle jag ha rekommenderat flexibla och mindre omfattande mål, vilket ju de duktiga ryska planerarna också gjorde. Men ändå, när jag tänker tillbaka frågar jag mig själv om och om igen: fanns det något alternativ till den urskillningslösa, brutala, i grund och botten oplanerade satsningen under den första femårsplanen? Jag önskar att jag kunde säga att det fanns det, men det kan jag inte. Jag kommer inte på något svar.